

Е.Э.БЕРТЕЛЬС

НАВОИЙ ВА АТТОР

Тошкент, Ўзбекистон миллий
энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2005

Бертельс Е.Э. Навоий ва Аттор. Монография. Рус тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси. – Тошкент, 2005, 75 бет.

Таржима учун:

Масъул муҳаррир: проф. Иброҳим Ҳааққул
Муҳаррир: проф. Муслиҳиддин
Муҳиддинов
Тақризчилар: проф. Ҳамид Неъматов
проф. Раҳмонқул Орзибеков

Йирик шарқшунос олим Е.Э.Бертельснинг ушбу монографиясида Фаридулдин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» ва Низомиддин Мир Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асарларининг қиёсий-типологик таҳлили берилган. Олим Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» асарининг таржимаси эмас, балки ўзига хос оригинал асар эканлигини кўплаб мисоллар ёрдамида асослаб берган.

Монография филологларга, файласуфларга ва, умуман, Алишер Навоийнинг адабий мероси масалалари билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Китоб таржимон маблағи ҳисобидан чоп этилди.

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат
ишмий нашриёти, 2005

*Навоий кунда керак, ҳар биримизга керак.
Унинг ҳар бир асари, ҳар бир газали, ҳар бир
сўзини эл маънавиятига етказайлик...*

Ислом КАРИМОВ

*Навоий ижоди музей кўрғазмаси ҳам,
тарихнинг парчаси ҳам эмас. У яшамоқда ва
яшайверади. Биз уни ўрганаямиз, аммо жуда кам
ўрганаямиз. Ўзининг улуг фарзанди хотирасини кўз
қорачигидай асраб-авайлаш ва унинг асарларини
тинмай ўқиш ва ўрганиш ўзбек халқининг шон-
шараф ишидир.*

Е.Э.Бертельс

Сўзбоши ўрнида

Шарқ мумтоз адабиёти инсоният бадиий тафаккурининг улкан ютуғи ва бебаҳо хазинасидир. Шу боис ҳам бу адабиёт Ғарб халқлари, айниқса, ижод ва илм аҳлида кучли қизиқиш уйғотган. Араб, форс-тожик ва туркий адабиётни тадқиқу таҳлил этишда ўнлаб ғарблик шарқшунослар амалга оширган тадқиқотлар алоҳида эътиборга лойиқ. Е.Э.Бертельс домла ана шундай олимлардан бири ва энг пешқадамларидан бўлган. Унинг форсий адабиётни ўрганишдаги хизматлари, эришган илмий ютуқлари ҳар қандай таърифдан баланддир. У ёзган мақола ва китоблар наинки форсий тилдаги адабиёт, балки туркий халқлар адабиётини ҳаққоний ўрганиш, тарғиб ва ташвиқ этишда намуна бўлиб қолажак.

Е.Э.Бертельснинг тасаввуф ва Шарқ тасаввуф адабиётига бағишланган асарлари бўлмаганда, бизнинг сўфийлик ва бадиий ижод муносабатига доир фикр-қарашларимиз ҳануз ночорлигича қолавериши мумкин эди. Менинг назаримда, унинг «Навойи ва Аттор» номли тадқиқоти Навойи шеърятини саёз англаш ва сохталаштиришга бир қадар тўсиқ бўлгани билан ҳам

қимматли. Шунингдек, у ғарбдаги Навоий тақлидчи шоир деган фикр-қарашларга кучли зарба бўлганди.

Заҳматкаш тилшунос олим, профессор Ибодулла Мирзаевнинг айнан шу рисолаани таржима қилиши қувончили ва таҳсинга лойиқдир. Чунки ҳозирги пайтда Е.Э.Бертельснинг асарларини ҳамма осонликча топиб мутолаа қилолмайди. Иккинчидан, Е.Э.Бертельсдай илмда бир мактаб яратган шарқшуносларнинг ишларидан ҳам беҳабарлик ёшлар орасида қандайдир «удум»га айланиб қолаётган бир пайтда ушбу тадқиқотнинг чиқишини, албатта, қутлаш керак.

Улкан шарқшунос олимнинг «Тасаввуф ва тасаввуф адабиёти» номли бебаҳо асари ҳам яхлит шаклда И.Мирзаев таржимасида ўқувчилар қўлига яқин ўртада етиб боради, деб умид қиламиз.

**Иброҳим Ҳаққул,
филология фанлари доктори.**

НАВОИЙ ВА АТТОР

I

1. Туркий адабиётнинг форс адабиётига боғлиқлиги, Шарқ ва Ғарб филологлари бир неча бор қайд этганларидек, ҳаммага маълум факт.

Шу фактга асосланиб, айрим Ғарб туркийшунослари исломий маданият доирасига кирувчи туркий халқлар адабиёти норасо адабиёт деган хулосага келганлар, уни форс муаллифларининг мумтоз адабиётига тақлид сифатида баҳолаганлар, унинг асл адабиёт эканлигига бўлган ҳар қандай даъвони йўққа чиқаришга интиланлар ва бу билан уни ўрганишни жуда кечиктириб юборганлар. Бундай фикрни тўғри деб эътироф этиш эҳтимолдан жуда узоқ, чунки у англашилмовчилик ҳосиласи ўлароқ пайдо бўлган: шарқшунослар Шарқ адабиётининг таҳлилида Ғарб бадиий асарларини баҳолашда қўлланилган ўлчовлардан фойдаланганлар.

Адабиёт тарихчилари узоқ вақт давомида бадиий сўз мазмунини унинг ташқи шаклидан ажратиб келганлар. Адабий асарда нима муҳим – мазмунми ёки шакл деган баҳс жуда эрта пайдо бўлган ва кейинги йиллар методологиясининг улкан ютуқларига қарамадан, ҳозиргача ўзининг сўнгги ечимини топган дейиш қийин. Агар биз кенг ўқувчилар оммаси нуқтаи назарида турадиган бўлсак, ғарблик аксарият ўқувчилар учун мазмун ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини ҳеч қандай иккиланишларсиз тан олишимизга тўғри келади. Шакл онгли тарзда деярли баҳоланмайди, у бадиий асарда тасвирланган воқеалар замири (фабула)ни тушунишни осонлаштирган учунгина қадрланади. Марказий нуқта – мазмун, бинобарин, у қизиқарли бўлмоғи лозим. Оддий ўқувчи

китобдан ана шуни талаб қилади. Кенг доираларда насрнинг назмга қараганда машхур бўлиб кетганлиги шундан. Иккинчи саҳифага ўтгунча ухлаб қолмасдан, шеър ўқиганларга ҳайрат билан боқадиган ўқимишли кишиларни кўплаб учратиш мумкин. Жозибадор фабулаани нафақат бадий, балки бадий адабиёт руҳига зид тарзда баён қиладиган «бульвар» романининг кенг тарқалганини шу билан изоҳлаш мумкин.

Адабиётга нисбатан бундай фикр Фарб ўқувчисининг онгида чуқур илдиз отган ва у, кўпинча, унинг қарашларини белгилайди. Туркий адабиётни ўрганишга мутлақо онгсиз ёндашган, бу фикрни ўзларига қурол қилиб олган ҳамда улкан методологик хатого йўл кўйган шарқшуносларнинг асосий камчилиги шундан. Айрим туркий муаллифлар ҳозиргача жиддий ўрганилмаган, уларга бағишланган ишларнинг катта қисмини эса баъзи шахсларга кам ўрин ажратилган очерклар ташкил қилади. Бундай умумий тавсифларда тарихчи, нари борса, йирик асарлар мазмунини мухтасар ҳикоя қилиши мумкин бўлган. Асарда тасвирланган воқеалар баёни эса у ёки бу форс адаби мазкур мавзуда илгари ҳам ёзган деган фикрга олиб келган. Хулоса ҳам тайёр: мазкур асар оригинал эмас ва шунинг учун норасодир.

2. Лекин ўша асарларга Шарқ бадий сўз санъатининг қонун-қоидаларини қулласак, мутлақо бошқа манзарага дуч келамиз. Биз ушбу ўринда, энг аввало, туркий адабиёт учун намуна бўлган форс адабиётининг ўзи қай даражада оригинал бўлган, деган саволга жавоб беришимизга тўғри келади. Форс поэзиясининг беҳад бой хазинаси билан бироз таниш бўлган ҳар қандай кишининг форс шоирлари қаламга олган мавзулар сони нисбатан кам эканлигини

билмаслиги мумкин эмас. Фикримизнинг исботи учун беш хил мавзунинг Низомий томонидан бирлаштирилиши асосида юзага келган ва кейинчалик қатор тақлидларнинг юзага келишига сабабчи бўлган «Бешлик» («Хамса»)ни эслатишнинг ўзи кифоя. Амир Хисравнинг «Беш хазина» («Панж ганж») асарининг яратилишига Низомийнинг *Хамсаси* туртки бўлганлигини ҳеч ким инкор этолмайди. Бироқ шунга асосланиб, Амир Хисравни жиддий эътиборга нолайик, тақлидчи дейиш мумкинми? Фақат мавзуларни ўрганиш билан чегараланадиган бўлсак, у ҳолда Амир Хисравнинг юки, шубҳасиз, унчалик катта бўлмайди. Агар асарларининг шаклигагина мурожаат қиладиган, мавзуларининг ишланишини кузатадиган, материалнинг бадиий безатилишини ўрганадиган бўлсак, бу икки шоир ўртасида умумий (бир-бирини такрорловчи) томонлар ниҳоятда кам эканлиги маълум бўлади. Масалага шундай ёндашгандагина, Амир Хисравнинг оригинал шоир бўлганлигига шубҳа қолмайди. Шундай экан, Шарқда поэзия заршуносларидан қайси бири улуғ деган масалада узок баҳслар олиб боришиб, «тақлидчини» афзал кўрганликларига ҳайратланмаса ҳам бўлади. Низомий ва Амир Хисрав – шунга ўхшаш ҳодисаларнинг чексиз қаторидан бир мисолгина, холос. Чунки форс адабиётининг бутун тарихи бу каби ҳодисалар билан тўлиб тошган. Биз бу ерда бадиий сўзнинг шарқона баҳоси талабларимизга мутлақо мос келмаслиги фактига дуч келамиз. Шарқ муаллифида биринчи ўринда сўз маданияти туради, ўринли бир қиёслаш, дабдабали бир метафора ҳақи мавзуга янги эпизод олиб киради, сюжетни у ёки бу томонга буриб юборади. Бадиий сўзга талаб сюжетнинг қурилишига кучли таъсир кўрсатади. Сюжет – бу асос, шоир

ўзининг сархил нақшларини туширадиган тўр¹. Агар биз унинг ижодини лозим бўлган тарзда баҳолашни истайдиган бўлсак, у ҳолда шу нақшдан келиб чиқиб иш кўришимизга, ислом мамлакатлари адабий ҳаётининг шу асосий факти билан ҳисоблашмоғимизга тўғри келади. Акс ҳолда, бизнинг баҳомиз доимо пуч бўлиб қолавади ва ҳеч қачон илмий салоҳиятга эга бўлмайди.

3. Туркий адабиёт форсий адабиёт билан қиёсланганда шу мулоҳазаларни назарда тутиш керак. Бироқ бундай ёндашув таҳлил тамойилини ўзгартириш заруриятини ҳам келтириб чиқаради. У ҳолда умумий гаплардан майда-чуйда унсурларга ўтишга, эътиборни алоҳида бир асарга қаратишга тўғри келади. Албатта, энг майда хоссаларни ҳам назардан соқит қилмаган ҳолда. Фақат шу йўл билан биз туркий адабиётнинг мусулмон маданиятида тутган ўрнини аниқлашимиз ва унинг айрим вакилларининг хизматини холисона баҳолашимиз мумкин.

Ушбу мақолада мен мазкур методни шарқий турк адабиётининг йирик намояндаларидан бири Мир Алишер Навоийнинг ижодида қўллашга ва «Лисон ут-тайр» дostonи Фаридуддин Атторнинг унинг учун тимсол бўлган «Мантиқ ут-тайр» асарига муносабати масаласини ечишга уриниб кўраман. Навоий ҳақида шарқшунослар кўп ёзганлар, бироқ бу ишлар, айтиш мумкинки, ҳозирча жиддий натижалар берганича йўқ. Биз Навоийда мумтоз шоирни кўрган, унинг асарларидан завқ-шавққа тўлган М.Белэн¹ ва М.Никитский²ларнинг гоят марокли тақризлари билан ҳам, Навоийни ҳар қандай оригиналликдан маҳрум,

¹ Тўр кашга тикишга мўнжалланган тур галмол (таржимон)

¹ *Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir Navaï, suivie d'extraits tirés des œuvres du même aoter, par M. Bellin.* - "Journal asiatique", 1981, t. XVII, p. 175-256, 281-357.

² М.Никитский, *Эмир-Назим-Эд-дин Али Шир, в государственном и литературном его значении.* *Рассуждение.* СПб., 1856.

бунинг устига, шоир эмас, балки таржимон ҳисоблаган Э.Блоше³нинг заҳар тилли тақризи билан ҳам танишимиз. Бундай келишмовчиликнинг пайдо бўлишига сабаб тадқиқотчиларимизга Навоийнинг форс шоирларига боғлиқлиги маълум бўлганлиги, бироқ улар бу боғлиқликнинг қандай шаклда ифодаланганини аниқламаганликларидир. «Таржима» терминининг ўзини шарқ адиблари асарларига нисбатан жуда эҳтиёткорлик билан қўллаш керак, чунки унинг биз билган маъноси Шарқ адабий шаклларига доимо ҳам мос келавермайди. Таржима деганда биз фақат таржимоннинг шахсияти йўқ даражага келтирилган асарни тушунаемиз. Таржимон ўз олдига бошқа тилда ижод қилган муаллиф асарини ўз тилида, имкон борича, нафақат материал, шунингдек, формал нўқтаи назардан ҳам ҳеч қандай ўзгаришларсиз, аслига мос ҳолда тиклаш вазифасини кўяди. Бу тамойилдан чекиниш аслиятни пардозлашга олиб келади. Бугина эмас, аслиятдан аста-секин узоқлашиш, пировард натижада, шундай асарнинг яратилишига олиб келадикки, энди у аслият билан тўрдан бошқа ҳеч қандай умумийликка эга бўлмайди. Навоийнинг тадқиқотчилари, асосан, унинг асарлари умумий мазмунини ўрганиш билан чекланганлар ва шу боис, табиийки, тўғри хулосаларга кела олмаганлар. Чунки масаланинг бундай қўйилиши шарқ эстетикаси нўқтаи назаридан энг муҳим саналган томонни мутлақо эътибордан четда қолдиради.

Мен ўз олдимга қўйган асосий вазифа – муҳим тақриزلардан Навоийнинг форс намуналарига муносабатини аниқ ва холис таърифлашга ўтишимиз.

³ *Les enluminures des manuscrits orientaux turcs, arabes, persans de la Bibliothèque Nationale par Ed. Blochet, Paris, 1926, p. 95: "Ses compositions ne brillent pas par l'imagination, et elles ne lui ont été inspirées par le feu sacré de l'art divin; il se borna toujours à imiter possiblement les grands poètes dont les noms illustrent le faste de la littérature persane".*

Шу билан бирга, мен, албатга, мавзу доирасини, имкон борича, қисқартиришим ва Навоийнинг ранг-баранг ижодидан қандайдир бир асарнигина танлашим лозим. Турли мулоҳазаларга кўра, мен ўз нигоҳимни *Лисон ут тайрга* қаратдим. Биринчидан, форс суфий адабиёти машғулотларимнинг асосий мавзусини ташкил қилади. Иккинчидан, Агтор ижоди билан, айниқса, яқиндан танишман. Чунки бу муаллифни кенг кўламда тавсифлаш учун узоқ вақтдан буён материал йиғиб келаман. Учинчидан, мазкур асарни тадқиқ этиш Навоийнинг суфизмга муносабатига ойдинлик киритиш имконини ҳам беради. Бунинг устига, бу масала ҳали ҳеч ким томонидан ёритилган ҳам эмас.

Тадқиқотга киришишдан олдин менинг бу йўналишдаги машғулотим, маълум маънода, жасорат эканлигини таъкидлашим лозим, чунки туркий машғулотлар ҳеч қачон фаолиятимнинг асосий предмети бўлмаган. Шунинг учун ўзимдан бир мунча узоқ соҳага кириб борар эканман, адабиётим мумкинлигини ҳам теран англайман. Бу жасорат учун ҳурматли туркийшуносларимиз мени кечирсинлар. Зеро, у умумий ишимизни олға суриш иштиёқи ва ушбу иш муайян фойда келтириши мумкинлигини англаш ҳосиласи ўлароқ юзага келди. Мазкур ҳолатда менда Шарқнинг машҳур анъанасига мурожаат этишдан - кузатишган хатоларни тўғрилашни, уларга нисбатан мурувватли бўлишни, бажарилган ишни эмас, балки унинг мақсадини баҳолашни сўрашдан бошқа чора қолмади:

II

4. Навоий «Куш тили» ҳақида дoston яратишга киришаётганда, нимага интилган ва унинг ўз салафига муносабати қандай бўлган? Бу саволга жавоб бериш

кийин эмас, зеро, шоирнинг ўзи бу ҳақда батафсил маълумотлар берган. *Лисон ут-тайрнинг* охирида дostonнинг ёзилиш сабаблари ҳақида ҳикоя қилинган. Бу ҳикоя жуда кимматли, чунки Навоий унда соф филологик маълумотлардан ташқари, ҳаёти саҳифаларидан ҳам бирини варақлайди ва ўзининг софлик ва фусункорлик билан тула ёшлигининг ёрқин манзарасини чизади. Агторнинг достони билан қизиқиш сабаблари ҳақида у шундай ёзади⁴:

يادىما مونداغ كيلور بو ماجرا * كيم طفوليت چاغى مكتب ارا⁶
 كيم چكار اطفال مرحوم زبون * هر طرفدين بير سبق ضبطى غه اون
 ايمكانورلار چون سبق آزاريدين * يا كلام الله نيك تكراريدين
 ايستابان تشخيص خاطر اوستاد * نظم اوقوتور كيم روان اولسون سواد
 نتردين بعضى اوقور هم داستان * بو گلستان يانكليغ و اول بوستان
 منكا اول حالتدا طبع بوالهوس * منطق الطير ايلاب ايردى سلتس
 تاپتى ساكن ساكن اول تكراردين * ساده كونكوم بهره بو گفتاردين
 طبع اول سوزلاركا بولغاج آشنا * تيلمادى ميل اوزكا سوزلاركا يانا
 عادت ايتديم اول حكايته لاريدا * قوش مقاليدين كنايته لاريدا
 چون بيرار سوزدين تاپيب طبعيم گشاد * تاپسام ايرديم كيم نيدور آندين مراد
 زوقى كوب خوشحال ايتار ايردى ميني * شرحى آينك لال ايتار ايردى ميني
 چون بو احواليمغه بولدى استداد * بولدى اول دفترغه غالب اعتقاد⁷
 ايلا كيم ايلدين اوزولدى الفتيم * اول كتاب ايردى انيس خلوتيم
 خلق رسمى سوز لاردين قيل و قال * اولسه⁸ طبعيم غه يتار ايردى مالل
 عاقبت عاشق ايلادى شيدا مهنى * ايلا مشعوف ايتى بو سودا مهنى
 كيم ديديم عزلت⁹ ايشيكن آچقامين * دهر بى معنى ايلدين قاچقاسين
 آنكلاغاج اطفال ايلاب شور و شين * استماع ايتى بو سوزنى والدين
 وهم غالب بولدى¹⁰ آنداق كيم عوام * كيم ايروز سوز آتشتين و طبع خام
 بولماغاي كيم طبع بيركاي تلبهليك * حيكلولوك بولغاي صلاحيدين ايليك
 تاپشوروب¹¹ دترنى معدوم ايتى لار * شغليدين¹¹ كونكولومنى محروم ايتى لار

⁴ Күлэмәти тайёрлашда мен Осие музейида сақланаётган уч күләмәдан фойдаланим. № а 290 <E 1> (а), w 291 h <B 283> (в) ва ўқув бўлимидаги № 484 <Д 190> (с). унга асос қилиб (а) тахририни олдим, чунки ама тўлиқ ва аниқ. Бу күләмәларнинг батафсил тафсифини бермаёман. (с) күләмәси ҳақиқи қаринг. Маһсутиг, р. 168.

⁶ a - л. 283a; b - л. 86б; c - л. 34a

⁷ ac - ئوستاد; ⁸ bc - ئولسه; ⁹ b - ئيزت.

¹⁰ a - вастаийет كيم; ¹¹ b - پروتني метра.

¹¹ b - سغلهدين.

منع کلی قیلدیلار اول خالدین * منطقی الطیر اوزرا قیل و قالدین
 چون آرادین اوتی بیر عهد بعید * اولدیلار اول حالتیدین نا امید
 ایک چون یادیدا ایردی اول کلام * یاشورن تکرار ایثار ایردیم سدام
 آندین اوزکا سوزکا سلیم آز ایدی * قوش تیلی بیرلا کونکول همراز ایدی
 ترک نظمیدا چو تارتیب من علم * ایلادیم اول مملکتنی یکنقل
 تورت دیوان بیرلا نظم پنج کنج * دست ایردی چیکماین اندوه ورنج¹²
 نظم و نثریم کاتب تحسین شناس * یازسا بوزمینک بیت ایثار ایردی قیاس
 مونچه کیم نظم ایچرا قیلدیم اشتغال * خاطریمدین چیماس ایردی بو خیال
 کیم بو دفترغه یریب توفیق حق * ترجمه رسمی بیلا یازسام سبق
 ایک سوز دشوار ایدی مین ناتوان * بارماس ایردی خامغا ایلکیم روان
 عاقبت کوردیم که عمر ایلار شتاب * اولسام و قالسه و یلمای بو کتاب
 اول جهان ساری یورمان ایلنکوروم * بویلا اوتدین داغ حسران ایلنکوروم
 نیچه بو ایشکا کونکول مشعوف ایدی * کویا کیم وقتیغه موقوف ایدی
 آلتیشغه عمر قویغاندا قدم * قوش تیلین شرح ایتکالی یوندوم قلم
 شیخ نینک روحیدین استمداد¹³ ایتیب * کورکاج استعداد اول امداد ایتیب
 ایردی یاریم کیچه اشغالیم چاغی * طبع بو معنیغه مشغول اولماغی
 خامه رفتارین نیچه سوردوم¹⁴ نیچه * قیرق ایلک بیت هر یاریم کیچه
 صفحهغا یازمای قرایم یوق ایدی * بو رقمدا احتیاریم یوق ایدی
 شیخ روحیدین بیت کوب اهتمام * قیلدیم آز فرصتدا ارقامین تمام
 سوز دقیق ایردی و معنی آندا کم * کرچه قیلدم اوز اوزومکا اشتلم
 شیخ روحیدین ولی بتی کشاد * کیم مرادین تاپتی اوشبو نامراد
 کرچه غواصی چیکیب رنج و عنا * اوزنی بو دریاغه ایلاب آشنا
 درغه کر تاپماس ایسه هم دسترس * ییغسه دریا موجیدین خاشاک و خس
 هم¹⁶ قوروتسه و آنی قیلسه اوتون * یاروغای ویرانهسی بولمای توتون
 سین بو دریا ایچرا در پالکنی * یاپمایین ییغدم ایسه خاشاکنی
 نیلایین بو ایردی مقدوروم مینک * فانی اولدی طبع مهجوروم مینک
 ساچتی ایرسا ناظم عالیحکان * عالم اهلی اوزرا نقد بحر وکان
 موندین ارتوقراق حد ایرماستور منکا * جودینی و صف ایلام بس تورمنکا
 بودور امیدیم که هر کیم سالسه کوز * کیم حرارت سالسه کونکلیغه بو سوز
 شیخ انفاسیغا¹⁷ حمله ایتیب * فیض تاغای کابینه یعنی بیتیب
 یزنی داغی آندا کورکای بیر طفیل * قیلماغای کونکلی ایکلی ساری میل

Ёдима мундоқ келур бу можаро,
Ким туфулият чоғи мактаб аро,
Ким чекар атфол марҳуми забун,
Хар тарафдин бир сабақ забтига ун.
Эмгонулар чун сабақ озоридин,
Ё «Каломудлоҳ»нинг такроридин.
Истабон ташхиси хотир устод,
Назм ўқутурким равон бўлсун савод.
Насрдин баъзи ўқур ҳам дoston,
Бу «Гулистон» янглиғу ул «Бўстон».
Менга ул ҳолатда таъби булҳавас
«Мантиқут-тайр» айлаб эрди мулгамас.
Топти сокин-сокин ул такрордин
Сопда кўнглум баҳра ул туфтордин.
Таъб ул сўзларга бўлғоч ошно,
Қилмади майл ўзга сўзларга яно.
Одат этгим ул ҳикоятлар била,
Қун мақолидин киноятлар била.
Чун бирар сўздин топиб таъбим кушод,
Топсам эрдиким пелур ондин мурод.
Завқ кўп хушҳол этар эрди мени,
Шарҳи онинг лол этар эрди мени.
Чун бу аҳволимга бўлди имтидод,
Бўлди ул дафтарга қолиб эътиқод.
Ўйлаким элдин узулди улфатим,
Ул китоб эрди аниси хилватим.
Халқ расми сўзларидин қийлу қол –
Ўтса таъбимга етар эрди малол.
Оқибат ишқ айлали шайдо мени,
Ўйла машъуф этти бу савдо мени, -
Ким дедим узлат эшигин очқомен,
Даҳри бемаъни элидин қочқомен.
Онглағоч атфол айлаб шўру шайн,
Истимовь этти бу сўзни волидайн.
Ваҳми қолиб бўлди андоқким авом,
Ким эрур сўз оташину таъб хом.
Бўлмағойким даст бергай телбалик,
Чеккулук бўлғой салтоҳидин илик.

Ёшуруб дафтарни маъдум эттилар.
Шуғлидин кўнгулумни маҳрум эттилар.
Манъи кулни қилдилар ул холдин,
«Мангикут-гайр» узра қилу колдин.
Чун ародин ўтти бир аҳди баъид,
Бўлдилар ул ҳолатимдин ноумид.
Лек чун ёдимда эрди ул қалом,
Ёшурун такрор этар эрдим мулом.
Ондин ўзга сўзга майлим оз эди,
Қуш тили бирла кўнгул ҳамроз эди.
Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.
Тўрт девор бирла назми панж ганж,
Даст берди чекмайин андуху ранж.
Назму насрим котиби тахминшунос,
Ёзса, юзминг байт этар эрди қиёс.
Мунчаким назм ичра қилдим иштиғол,
Хотиримдин чиқмас эрди бу хаёл, -
Ким бу дафтарга бериб тавфиқ ҳақ,
Таржума расми била ёзсам варақ.
Лек сўз душвор эди, мен нотавон,
Бормас эрди хомаға илким равон.
Оқибат кўрдумки умр айлар шитоб,
Ўлсаму қолса дейилмай бу китоб.
Ул жаҳонсори бу армон элтқум,
Бўйла ўтдин доғи хирмон элтқум.
Печа бу ишга кўнгул машъуф эди,
Гўёким вақтига мавқуф эди.
Олтмишқа умр кўйғонда қадам,
Қуш тилин шарҳ эттали йўндум қалам.
Шайхнинг рухидин истимдод этиб,
Кўргач истимдод, ул имдод этиб,
Эрди ёрим кеча ашғолим чоғи,
Табъ бу маънига машғул ўлмони. — *Р*
Хома дафтарини печа сурсам печа,
Қирқ-эллик байт ҳар ёрим кеча —
Сафҳага ёзмай қарорим йўқ эди,
Бу рақамда ихтиёрим йўқ эди.

Шайх руҳидин етиб кўн ихтимом,
 Қилдим оз фурсатда арқомин тамом.
 Сўз дақиқ эрдию маъни онда кам,
 Гарчи қилдим ўз-ўзумга ушталам.
 Шайх руҳидин вале етти кушод,
 Ким муродин топти ушбу номурод.
 Гарчи ғаввоси чекиб ранжу ано,
 Ўзни бу дарёга айлаб ошно, -
 Дурға гарчи топмаса ҳам дастрас,
 Йиғса дарё мавжидин хопоку хас,
 Ҳам қурутсаю они қилса утун,
 Ёруғой вайронаси бўлмайтутун.
 Мен бу дарё ичра дурри покни -
 Топмайин, йиғдим эса хошокни.
 Найлайин бу эрли маклурум менинг,
 Копеъ ўлди табъ маҳжурум менинг.
 Сочти^{эре} позими олий макон,
 Олам аҳли узра нақди баҳру кон.
 Мундин ортуғроқ ҳад эрмастур манга,
 Жудини васф айласам баслур манга.
 Будур уммидимки ҳарким солса кўз,
 Ким ҳарорат солса кўнглига бу сўз, -
 Шайх ашфосига опи ҳамл этиб,
 Файз топқой комиға яъни етиб.
 Бизни доғи онда кўргай бир туфайл,
 Қилмағай кўнгли икилик сори майл.

Кўринадикки, Навоий Атторминг достони билан жуда эрта қизикқан, бироқ фақат олтмиш ёшга етганда, поэтик санъатда катта тажриба тўплагандан кейингина унинг устида ишланга журъат этади. Узок йиллар давом этган юқори лавозим ортда қолган, шарқий туркий шоирларининг энг буюги деб эътироф этилган йиллар. Шунга қарамасдан, у эркин тақлидчи бўлиб қолишни истамайди ва *Машиқ ут-тайрни* таржима қилишга аҳд қилади. Бироқ унда улғвур вазифани уддалаш учун куч йўқ. Таржима жараёни катта қийинчиликлар билан кечмоқда Навоий ўзининг сўнгги муваффақиятини марҳум шоир «руҳининг мадади» билан

низоҳлайди. Бу арзи ҳол соф тасаввуфий характерда бўлса-да, муайян даражада аниқ асосга эга. Навоий, шубҳасизки, фақат *Мантиқ ут-тайрри* ўрганиши билан қаноатланмаган. Шу боис Атторнинг бошқа асарларини ҳам қўл билан ўқиган. Бу эса, албатта, *Мантиқ ут-тайрдаги* мураккаб ўринларнинг тушунилишини анча осонлаштирган. Шоир Атторнинг асарларидан яна қуйидагиларни санаб ўтади: *Мусибатнома*, *Илоҳийнома*, *Уштурнома*, *Ҳалложнома*, қасида, ғазал ва рубойлар, *Тазкират ал-авлиё*. Бу рўйхат тўлиқ эмас. Негаки, Атторнинг қуйидаги йирик асарлари кўрсатилмаган: *Асрорнома*, *Жавҳар аз-зом* ва бошқалар. Атторнинг *Мазҳар ал-ажойиб* ва *Лисон ал-гайб* каби шша руҳидаги дostonларининг мутлақо тилга олинмагани характерли. Унинг фақат мўътадил ислomнинг асосий арконларига ихтилофлар кузатилмайдиган асарларигина танлаб олинган.¹⁶

Навоийнинг, ўз вазифасига нақадар жиддий ёндашганлигини унинг охириги натижадан қоникмаганлигидан ҳам кўриш мумкин. Тўғри, бу шикоятларнинг самимий эканлигига ишюниш жуда қийин. Деярли ҳар бир форс шоири ўз асаридаги камчиликларни кўрсатишни, ўқувчида уларга нисбатан марҳаматли бўлишни сўрашни ўз бурчи деб билади ва бу адабий анъана тусини олган, унга амал қилиш эса одоб билан муомала қилишни талаб қилган.

Бирок Навоийнинг арзи холи қуруқ расмиятчилик эмас – кўпдан бери ният қилинган таржиманинг орқага сурилиб келганининг ўзиёқ шундан далолат берадики, у бу вазифани бажариш йўлида қийинчиликларга дуч келиши мумкинлигини теран англаган.

Хуялас, биз Навоийнинг Аттор дostonини таржима қилишга интилганини ва ўзини буюк форс суфийсининг фақат ювиндихўри атаб, муаллифлик даъво қилмаганини аниқладик. Кўрайликчи, у бу вазифани қандай уйдатади экан.

¹⁶ Шша руҳидаги дostonлар кеттиришмаганини эхтимол. Навоийнинг суфий мааҳабба мансуб бўлганини билан ҳамда *Дшоирда* Атторга қарши бошланган таъкидан кейин бу дostonлар йўқ қилиб ташланганини ва шу боис Навоийга номалум бўлганини фактлари билан тушунириш мумкин.

5. *Лисон ум-тайр* қурилиши таҳлилига ўтишдан олдин (бу ишчимизнинг асосий қисмини ташкил этади), шоирнинг бу асарда қўллаган таҳаллуси ҳақидаги масалага тўхтаб ўтиш лозим. Мир Алишер ўзининг туркийда ёзилган шеърларида Навоий таҳаллусини, форсий шеърларида эса Фозий таҳаллусини қўллагани маълум. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, *Лисон ум-тайрга*, албатта, биринчи таҳаллус қўлланиши керак эди. Бироқ амалда бунинг аксини кўрамыз. Ўзининг поэтик исбаси ҳақида мана у нима

- 17
 1 شعر صنعتين كه قيلديم ابتدا * ترك الغاظي بيلا قيلديم ادا
 2 ايلاكيم هر كيمسه نيكيم قيلغوسى * بعضى ايشدا بار آتنيك بير¹⁸ ييلكوسى
 3 كيم اوزى تخميص غا املادور اول * مهر يا توقيع يا تمنا دور اول
 4 صفحه زيباسى نظم انشاسى دور * كيم تخلص ناظمى تمغاسى دور
 5 بو¹⁹ نسانى بيرلا تاپتى امتياز * نى ورق كيم نظم قيلدى اهل راز
 6 كيم بو سعدى يا نظامى نيك دورور * يابو خسرو يا بو جاسى نيك دورور
 7 فارسى نظم ايجرا خون سوردم قلم * نظم نيك هر صنعتى نى قيلديم رقم
 8 ليقر پشكخ اول معانيدىن مينا * تاپتى ييلكو نظم قالىدىن مينا
 9 چون لسان الطير آغاز ايلاديم * طرفه قوشلار بيرلا پرواز ايلاديم
 10 موندا انصب ايردى كيم توركاج نوا * بولسه نظم مغمه نوائى دين ادا
 11 كيم نوا قوشلار تيلي الحانيدور * دلگش افغانى حزين دستانى دور
 12 ترك اسلوب ايردى هم بو داستان * تاپغوديك ايردى نوائيدىن نشان
 13 بور قىمدا فانسى ايلاركا لقب * بستم بولغانغه آيتور مين سبب
 14 كيم بو دفتر تنظيميدىن كل سراد * چونكه مرجع مىلى ايردى و معباد²¹
 15 موندا فانى بولماى ايش بولماس سراد²² * فانى آندىن تاپتى تنظيم اختتام
 16 كيم بو دفتر ايجرا شيخ معنوى * كيم ديمش قوشلار دليدين مثنوى
 17 سير اول قوشلارغه كيم فن ايلاميش * يتى وادى چون معين ايلاميش
 18 چكتوروب قوشلارغه كوب رنج و عنا * سونغكى منزل بولدى وادى فنا
 19 كچه بو ايكي تناسب بارايدى * نظميما هم بو تخلص بار ايدى
 20 كر تخلص موندا فانى ايلاديم * بو تناسب لادىن آنى ايلاديم
 21 گر سبب ايستاب يرا و قيلسه خطاب * شرح قيلغان سوز آنكا بستوز جواب²³

¹⁷ *هوآ*
¹⁸ Все рук. «бу», что несомненно ошибка
¹⁹ Все рук. «бу», но в таком случае выпадает рифма
²⁰ Об этом см. Самойлович, стр. 1111 и сл.
²¹ Т. е. были расчленены на разные формы.
²² Или «мушкы» Все соп. здесь в шире слов *нава* – *Нава*'и.

- 1 Шеър ҳар синфинки қилдим ибтидо,
Турк алфози била топти адо.
- 2 Ҳайлаким ҳар кимса неким қилгуси,
Баъзи ишга бор онинг бир белгуси.
- 3 Ким ўзи тахсисига имлодур ул,
Муҳри ё тавқий ё тамғодур ул.
- 4 Сафҳа дебосию назм ишшосидур,
Ким таҳаллус нозими тамғосидур.
- 5 Бу нишони бирла топти имтиёз,
Не варақким назм қилди аҳли роз –
- 6 Ким бу Саъдий ё Низомийнинг дурур,
Ё бу Хисравнинг, бу Жомийнинг дурур.
- 7 Форсий назм ичра чун сурди қалам,
Назмнинг ҳар синфини қилди рақам.
- 8 Менки турк алфозиға айлаб шуруь,
Назм топти табъу қилқимдин вуқуь.
- 9 Чун саҳоби табъим ўлди дуршифон,
Назмима эрди Навоийдин нишон.
- 10 Даҳр боғида бўлуб комим раво,
Комронлар топти назмимдин наво.
- 11 Файз ётқоч ул маонийдин манга,
Топти белгу назми Фонийдин манга.
- 12 Чун «Лисонут-тайр» оғоз айладим,
Турфа қушлар бирла парвоз айладим.
- 13 Муида ансаб эрдиким тузғоч наво,
Бўлса назмимга Навоийдин адо, -
- 14 Ким наво қушлар тили аҳонидур,
Дилкаш афғони ҳазин достонидур.
- 15 Туркий услуб эрди ҳам бу дoston,
Тонқудек эрди Навоийдин нишон.
- 16 Бу рақамда Фоний айларга лақаб,
Мустамаъ бўлғонга айтурмен сабаб.
- 17 Ким бу дафтар назмидин кулли мурод,
Чунки муржеъ майли эрдию маод.
- 18 Муида Фоний бўлмай инн ўлмас тамом,
Фоний ондин топти назмим ихтимом.
- 19 Ҳам бу дафтар ичра Шайхи маънавий,
Ким демин қушлар тилидин маснавий,

- 20 Сайр ул қушларғақим фан айламиш,
 Етти водий чун муайян айламиш.
- 21 Чектуруб қушларға кўп ранжу ано,
 Сўнгги манзил бўлди водийи фано.
- 22 Ҳарчи бу икки таъосиб ёр эди,
 Назмима ҳам бу таҳаллус бор эди.
- 23 Гар таҳаллус мунда Фоний айладим,
 Бу таъосиблардин они айладим.
- 24 Гар сабаб истаб биров қилса хитоб,
 Шарҳ қилғон сўз анга басдур жавоб.

Бошқача айтганда, Навоий таҳаллуслари шеърларининг тилига эмас, балки уларнинг фақат мазмунига асосланади. Шу билан бирга, Фоний таҳаллуси бу ерда дostonнинг тасаввуфий характерда эканлигини ҳам таъкидлаши лозим бўлган кўринади.²⁷

III

6. Аторнинг Ҳарсен дў Тасси нашрга тайёрлаган Мантиқ ум-тайр дostonи кириш, 24 мақола ва худосадан иборат. Бу нисбатан йирик бўлимлар, ўз навбатида, ҳикоят деб аталувчи қатор майда фаслларга ҳам бўлинади. Бирок буни дастлабки бўлиниш деб ҳисоблаш қийин, негаки, Шарҳ қадимги қўлёзма ва тошбосмаларининг катта қисми бундай бўлинишни билмайди ва, одатда, нисбатан йирик бўлақларга бирлашмайдиган кичик бобларни ўз ичига олади.

Айнан шу шаклни биз Навоийда ҳам кўрамиз. Унинг дostonи 176 та унча катта бўлмаган боб ва хотимадан иборат. Бу боблар рақамланмаган, уларнинг турли қўлёзмалардаги сарлавҳалари бир-бирига мос ҳам эмас. Улар, эҳтимол, форс шоирларининг аксариятида бўлгани каби кейинчалик қилинган кўшимчалардир. Бирок мен фойдаланган ҳар учала қўлёзмада боблар тартиби ўзгармаган ва ўзгартирилиши ҳам дарғумон, чунки воқеа ривожининг мантиқий оқими ҳеч қандай алмаштиришларга имкон қолдирмайди.

²⁷ А рпюргі айтиш мумкинки, Фоний таҳаллусини фақат сўфий дунёкарашли шоир қўлаши мумкин Навоийдан келтирилган мисралар ҳеч қандай гумонга ўрин қолдирмайши шоир бу таҳаллусни фақат тасаввуф таълимоти билан танишгандан кейин шў марта қўлагани эник

Биринчи парча Атторда ҳам, Навоийда ҳам махсус сарлавҳага эга эмас ва Аллоҳга ҳамдлардан иборат: дунё яратилишининг тасаввуфий концепцияси,²⁸ Одам Ота тарихи, Шайтоннинг қувилиши ва Одам Отанинг жаҳнатдан ҳайдалиши умумий тарзда баён қилинади. Навоий аслиятга умумий тарзда ёндашади, бироқ уни аниқ беришга ҳаракат қилмайди ва жуда катта чекилишларга йўл қўяди. Аксарият ҳолатларда гапнинг фақат умумий маъносигина берилган, тимсоллар мутлақо бошқа. Буни биз биринчи байтдаёқ кўришимиз мумкин:

Н	А
جان قوشى چون منطق راز ايلاكى	آفرين جان آفرين پاكرا
تكرى حمدى يرلا آغاز ايلاكى	آنكه جان بخشيد شتى خاكرا

Офарин, жон офарин, покро,
 Онки жон бахшид масти хакро.
 (Жон куши чун мантиқи роз айлагай,
 Тенгри ҳамди бирла оғоз айлагай.)

Атторнинг услуби жуда ўтли, шеърлари дами қайтган хайқириқлар билан тўлган, ҳикоя баёни доимо муножот – Худого қаратилган отапин илтижолар билан бўлиниб туради. Дунёнинг яратилиш тарихи Атторда батафсилроқ баён қилинган, Навоий эса Шайтоннинг қувилишига қўдрок ўрич ажратади. Бироқ Аттор образи Навоий фикрлари ривожига ҳамisha туртки бўлиб туради. Шу билан бирга, Навоий яратган образ, қуйидаги байтдан кўришиб турганидек, бадий юксаклик даражасига кўтарилган:

Н	А
بهر اوزا جنگ ايلادى توغراغدين	كسوهرا ميخ زمين كرد از نخت
اوزا لنگر ياسادى تاغدين	پس زمين را روى از دريا بشست

Кўхро миhi замин кардас нахўст,

²⁸ Менинг «Фаридундин Атторда тасаввуфий космогония» номли мақоламга қараи: -ЯС. 111, стр.81-98. 29 а-л 262 б; в - л 16, с 1 16

²⁹ а - л 262б, б л 16, с л 16

Пае заминро рӯйи аз дарё бешуст.
(Бахр уза жўнг айлади туфроғлин,
Жўнг учун лаңгар ёсоди тоғдин.)

Баъзан образ анча кенгайтирилган шаклда қўлланади.
Бунинг устига, айрим ҳолатларда, ҳатто, аслият қофияси ҳам
сақланади:

Н

А

رازى مخفى گنج اولوب بير طرفه جسم
صنعى دين اول گنج حفظيقه طلسم
هم طلسم اول مخزن اوزره هم امين
آفرين صنعينك نما اى جان آفرين³²

گنج در قمرست و گیتی چون طلسم
بشکند آخر طلسم بناد جسم

Ганж дар қаҳр асту чун тисм,
Бешиканад охир тилсим баъун жисм.
(Рози махфий ганж ўлуб бу турфа жисм,
Сунъидин ул ганж ҳифзиға тилсим.
Ҳам тилсим ул маҳзан узра, ҳам амин,
Офарин сунъунга, эй жон, офарин.)

Иккинчи мисолда Одам Ота билан Шайтошнинг
қувилишидаги фарқ суфизмнинг сеvimли мавзуларидан бири
тарзида ҳикоя қилинади:

Н

А

اول شرفلار بيرلا آنداغ پيش خيل
كيم عيان ايلاب تكبير سارى ميل
تا اهد مردود و ملعون ايلابان
عبرتى آفاق گردون ايلابان...
بولدى سرکش ليك (دا) آينبگ آتى
عجز تفراقليغ بو بيرنيگ راتى³³

وآن يکى کز سجده او رو بتافت
سسخ و ملعون گشت اين سردرنيافت

³¹ ab - ibkl.. c - on.

³² Мен Гажийега вази масаласини очик қалтирдим. Кенгайтирилган мисоллар ҳар иккала дастоҳда ҳам айни
бир вази (рамаля) қўйилганини кўрсатади. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки у барча тақлибий
асарларда, машҳур асарга «жавоб» (нашира)ларда форс адабиётида донмо айнан сақланади (хасиди ва
ғазалларда, ҳатто, қофия ҳам)

³³ a - n. 262 б; b - n. 26, c - on

Варон яке ки аз саждаи ӯ рӯ бетафр,
 Масху малъун ганг ин сар дар набафт.
 (Ул шарафлар бирла андоқ пенни хаёл,
 Ким аён айлаб такаббур сори майл.
 То абад мардулу малъун айлабон.

Ибрату офоку гарлуи айлабон.
 Бўлди саркашлиқини онинг офати,
 Ажзу туфроғлик бу биринг рофати.)

Икки муаллифимиз дунёқарашидagi фарқни қайд этиш ҳам, куйидаги сатрларда яққол кўзга ташланиб тургандек, мароқли:

Н

А

هم اوزى اول يىزنى معلول ايلانكان	در نگر كين عالم و آن عالم اوست
هم اوزى (اول) بىزنى مقبول ايلانكان	نيست غير او و گر هست او هم اوست
اولنى قلىدى بونى قلىدى او قىلور	
اول بو قىلماس هر نه قىلسه او قىلور	

Дар нигар киноламу он олами ўст,
 Нест ғайру ў ва гар ҳаст у ҳам ўст.
 (Ҳам ўзи ул бирни маълул айлаган,
 Ҳам ўзи (бу) бирни мақбул айлаган.
 Ул не қилди, бу не қилди – ул билур;
 Ул бу қилмас, ҳар не қилса – ул қилур.)

Яъни бу, бир томондан, Аттordaги ошқора пантеизм, иккинчи томондан, ирода эркинлиги ҳақидаги масаланинг бу муаммо (*била ҳайф*) ортодоксал ечимига жуда яқин шаклда ташқин этилиши. Аттordaги кескин қарашлар юмшатиш ва ҳақиқий ислом доирасига киритилган³⁵. Аттор концепциясининг бундай ўзгартирилишига кейин ҳам дуч келаверамиз.

³⁵ а - д. 263 б; в - д. 2 б; е - д. 1 б.

³⁶ Ушча ердати.

³⁷ Navoniy misralari Qurʼon mashhur olatining (VIII, 17) *و ما رميت اذ رميت و لكن الله رمى* ва мутако эркин талқинишдир.

Аттор кириш боб³⁶ 216-байтида ўзининг гуноҳкорлигидан нола чекишга ўтади. Бунга Навоийдаги алоҳида, *متاحات بدرکه قاضى الحاجات* сарлавҳали *иккинчи* боб мос келади. Биз бу ерда яна жуда характерли тафовутга дуч келамиз. Аттор масалани жуда умумий тарзда, деталларга берилмасдан, талқин қилади. Унинг фикрича, энг катта гуноҳ – ўзининг индивидуал тарзда мавжудлиги, унинг «мени» дупё муҳаббати уммонига сингиб кетмаганлиги фактидир. Навоий ўзининг катор гуноҳларини санайди, Худодан уларни кечиришни сўрайди ва куйидагиларни ноҳўя ҳагги-ҳаракат сифатида келтиради:

قىلمادىم عريمه دا بىر ركعت نماز * سر بسر محض نياز اى بى نياز
 هرگز آنداق قويمادىم توفراغه باش * كيم كيراكلڪ بولماغاي باشغنه تاش
 بىرمادىم هرگز كداغه بىر درم * تا اوزومنى كورمادىم اهل كرم
 توتىمديم آتنيك قىليب نرزانه ليغ * سبغه ايلدين آسمائين يوز دانه ليغ
 37 بىر نعل هرگز رياميز قىلمادىم * زرزق سيز بىر دم اوزومنى كورمادىم

Қилмадим умрумда бир рақъат намоз,
 Сар-басар маҳзу ниёз, эй бениёз.
 Ҳаргиз андоқ қўймадим туфроққа бош,
 Ким кераклиқ бўлмағой бошимга топш.
 Бермадим ҳаргиз гадоға бир дирам,
 То ўзумни кўрмадим соҳиб карам.
 Тугмадим отинг қилиб фарзоналиқ,
 Сабҳа элдин осмойин юз доналиқ.
 Бир амал ҳаргиз риёсиз қилмадим,
 ? Ризқсиз ҳаргиз ўзумни билмадим.

Навоийнинг сўзлари самимий ва илиқ, бироқ кўлми Атторникидан мутлақо бошқа. Бу энди мистика эмас, балки исломни эътиқод билан идрок этиш даражасида қоладиган, қоинотнинг, биз форсий пантеистла кўрганимиздек, чексиз кенгликлариди парвоз қилмайдиган диний туйғудир. Шундан

³⁶ Атторда кириш боб Навоийда тушириб қолдирилган қароқчи ва унинг хотини ҳақидаги адибот билан тугайди.

³⁷ а - л. 263а; б - л. 36, с - л. 2а

кейин ҳар иккала шоирда ҳам Пайғамбар саловатига бағишланган боб келади. Ҳар иккаласи ҳам тахминан бир хил анъанавий образларни яратади. Шунинг учун уларни батафсил кўриб чиқиш шарт эмас. Фақат қайд қилишим мумкинки, Навоий алоҳида муҳаббат билан *меърож* воқеасига тўхталади, Пайғамбарнинг барча самовий гумбазлар орқали ўтганлиги манзарасини чизади ва даврининг мунажжимлик таълимотлари ҳақидаги билимларни аъло даражада эгаллаганлигини намойиш этиб, бурж белгиларини келтиради. Бу боб Навоийда бошдан оёқ бесадад гўзал сўз ўйинлари ҳамда тимсоллардан иборат ва техник нуқтаи назардан баркамолликнинг олий нуқтасидир. Бироқ қайд этмаслик ҳам мумкинмаски, композицион жуда содда ўша парча Атторда жуда илиқ ва самимий. Атторда бу боб сувда чўкаётган болани қутқазаётган она ҳақидаги ҳикоят билан тугайди. Навоий эса уни тушириб қолдирган.

Аттор достонининг навбатдаги тўрт боби – биринчи тўрт халифа таърифни Навоийда ҳам кўрамиз, фақат бир фарқни томон билан: ҳар бир таърифдан кейин унча катта бўлмаган ҳикоят келади. Мавзу халифаларнинг таржимаи ҳолиларидан олинган ва унинг вазифаси таърифланаётган шахснинг ўзига хос хусусиятларини зийнатлаб кўрсатишдан иборат. Шундай қилиб, Навоийнинг баёни нисбатан аниқ ва Атторнинг қуруқ ва формал таърифларидан анча мароқли. Қизиғи шундаки, бу боблардан ҳар бирининг дастлабки сатрлари форсий аслиятнинг деярли аниқ ифодасидир. Абу Бакр (4-боб):

Н

А

1. اول که سلطان رسلغه باردور
ثانی الثینین اذ هما فی الغار دور
*Омар (гл. 6):

2. اول که بیغبرغه همدم ایردی اول
شبهه سیز فاروق اعظم ایردی اول
*Осман (гл. 8):

3. او حیا گانی نور العین ایدی
ایلا کیم عینین ذی النورین ایدی

خواجه اول که اول یار اوست
ثانی الثین اذ هما فی الغار اوست
*4449 (6. 406)

خواجه شرع آفتاب جمع دین
ظل حق فاروق اعظم شمع دین
(6. 419)

خواجه سنت که نور مطلق است
بل خداوند دو نور بر حق است
(6. 431)

ثانیین

Хожаи аввалки аввал ёри ўст,
Соли ^{менги}исноти аз хуна филғари ўст.
Хожаи шаръи офтоб жамъи дин,
Зилли Хақ ^{форик}фориқи аъзам Шамъидин.

Хожаи суннатки нури мутлақ аст,
Бал хузованд ду нур барҳақ аст.
^{қўдо}

(Улки сулғони ^{менги}расулга ёрдур,
Соли ^{менги}истаганиз хуна филғордур.

Улки пайгамбарга ҳамдам эрди ул,
Шубҳасиз, ^{форик}фориқи аъзам эрди ул.

У ҳаё копи нурул айни эди,
Айлаким айнайни зи ^(а)нурайн эди).

Алининг васфи (10-боб) Навоийда Атторникидан бир мунча фарқ қилади, гарчи Навоий шиа доираларда кенг тарқалган ва Атторнинг сохта ҳадис - ^{علي بابا}дан олиб ишлатган икки иборасини ишлатган бўлса ҳам: ^{مظہری عجائب} 38

Киритма бобларда Навоий қуйидаги мавзуларни қўллайди: 5-боб. Абу Бакр закотни ман қилишни талаб қилган мусулмонларга қарата шариатдаги «бир ишни» ҳам ўзгартиролмаслигини айтади. 7-боб. Мадина талон-ғарож қилингандан кейин Умар ўлжадан ўзига ҳеч нарса олмайди ва барча улушларини байт ал-молга беради. 9-боб. Одамлар келишганда, Пайгамбар оёқларини узатиб ўтиради, бироқ Умар келганда эса унинг нафсониятига тегмаслик учун оёқларини йиғиштириб оларди. 11-боб. Дунман найзасининг учи Алининг суягига кириб қолади ва яқинлари унинг дардини кучайтирмасдан, қандай чиқариб олишни билмайдилар. Пайгамбар бу ишни Али ибодатга берилган пайтда қилишни маслаҳат беради, чунки намоз пайтда у

³⁸ Атторнинг маъхур дoston сарлавдаси (*Маъхур ал-ажойиб*)ни эслади. Шу сарлавада учун Аттор жонажон Нишопуридан кувини килиган эди.

ташқи дунёнинг мавжудлигини шу даражада унутадик, хатто, оғриқни ҳам сезмайди. Пайғамбарнинг айтганини қиладилар. Бундан хабар топган Али хулоса қилади:

كيسم خلاص اولماق اجل يىگانيدىن
ممكن ايرماس جز نبى احسانيدىن

Ким халос ўлмоқ ажал пайконидин,
Мумкин эрмас жуз наби эҳсопидинг.

Биринчи халифалар таърифидан кейин Навоий Аттор мадҳига ўтади (12-боб), унинг энг муҳим асарларини қайд этади ва ўз ниятини амалга оширишида унинг руҳидан мадад сўрайди. Бу ерда келтирилган асарларни мен юқорида эслатдим. Аттор достопининг шу ерида Навоий тушириб қолдирган шиалар ва суннийлар ўртасидаги душманлик ҳақидаги жуда муҳим бир боб бор. Бунда Аттор ҳижрий IV-V асрлар форс суфийлари орасида олат тусига айланган ярантирувчилик позицияда туради³⁹. Бир томондан, у шиапарни Умарга нисбатан адолатли бўлишга чакирса, иккинчи томондан, суфийларга Али ўз салафларига душманлик қайфиятида бўлмаганини, бинобарин, жамоат адоватини тўхтатиши кераклигини тушутиради. Ушбу ўринлар жуда майда-чуйда тафсилотлар билан безатишган. Табиийки, Навоий буларни ҳам тушириб қолдиради. Шу ерга келганда, ҳар иккала шоирда ҳам кириш қисм тугайди ва ҳикоя бошланади.

Кириш қисм таҳлили шуни кўрсатдики, гарчи Навоий, ўзи таъкидлаганидек, Атторга боғланган бўлса-да, бироқ шунга қарамасдан, ушбу бобнинг ўзиёқ фореча аслиятнинг эркин баёни ҳисобланади. Энг муҳим тафовут сифатида Атторнинг кескин фалсафий қарашлари юмшатишганини, суфизмнинг муътадил шаклда баён қилинганини ва шиа мазҳабига мансуб Аттор учун жуда муҳим бўлган барча диний -

³⁹ Ср. таъри. позиция Калабани в *Китоб ан тааруф* (рук. Библиотеки Ленинградского университета № 396. л 145б).

و اجمعوا ان الانتداء بالصحابه واجباً وكتبوا من القول فيما كان بينهم من الشاجر...
و لا يرون الخروج على الولاء و ان كانوا ظلمة... و رأوا الشاغل بما لهم و خرجهم اول
من النصوصه في الدين الخ.

сиёсий ўришларни тушириб қолдириш ҳолатларини келтириш мумкин. Навоий Аттор қарашлари тизимини ўз доираси ва даври манфаатларига яқинлаштирди ва аслиятдаги Хирот саройига ноҳуш туюлиши мумкин бўлган ўришларни юмшатади.

7. Киришни тугатгач, Аттор дарҳол воқеа баёнига ўтади ва бизни эҳтиросли мурожаатлар воситасида ҳикоя персонажлари билан таништиради. Кўз олдимизда ҳар хил қушларнинг ўн икки тавсифи ўтади, шоир уларнинг ҳар бирига бештадан байт бағишлайди: 1) هذ هذ (б. 603), 2) طوطى (б. 608), 3) كيك (б. 613), 4) شه باز (б. 618), 5) دراج (б. 623), 6) عسندليب (б. 628), 7) طاوس (б. 633), 8) تندرؤ (б. 638), 9) قمرى (б. 643), 10) فاختسه (б. 648), 11) باز (б. 653), 12) سرخ زرين (б. 658). Кейин Худхуднинг қушларга қилган дастурий нутқи келади. Унда Худхуд ўз хизматларини санаб ўтади ва Семурғни излаш лозимлигини таъкидлайди. Воқеа жойи манзараси чизилмайди, қушларнинг нима сабабдан йиғилгани ҳам номатълум. Атторда бу жойлар лирик характерда бўлиб, унда улуғвор осойишталикдан, батафсил ва изчил баёндан ном-нишон йўқ.

Навоий ўз вазифасига мутлақо бошқача ёндашади. Мана у қушлар йиғилиши ва ундан кейинги воқеаларни қандай тасвирлайди (13-боб):

1. جمع اولوب يير گون گلستان قوشلاري * بيشه و بحر و بيابان قوشلاري
2. بارچا يير متولدا: مجمع: توزديسلار * هر يير اوز خيل و صفين كور كوزديلار
3. كيم محبت بيولا توزكاي لار لوا * چون توكانسه بزم توتغاي لار هوا

- 4 اولتوروردا چونکه آين يوق ابدى * هر ييرى ننگ اوزنى تعين يوق ايدى
 5 يوقارى اولتوردى طوطى دين كلاغ * بلبل و قمردين اول يانكلنغ كا زاع
 6 قاز شوقاردىن بيك توتدى مقام * پورتجى طواس اوزه قىلدى حرام
 7 چون هنرد اوزه چقتى بى هنر * تازدين قالدى قوىراق تاجور
 8 خييل اشراق ايتلار ظاهر نزع * قيلمادى اول سوزكا ارذال استماع
 9 توشتى قوشلار ايجرا غوغا هر طرف * ماجرا بيرا محابا هر طرف
 10 ير ييريدىن اوتمادى اول ماجرا * هر دم آشنى ماجرا اول خييل آرا
 11 بولديلار محتاج آخر اول گروه * كيم اگر بولسه شهي صاحب شكوه
 12 حاكمى انصافليغ دانسا ولى * هوش آيىن شهريارى عادلى
 13 بتماكاى اعلى غه ادنادىن شكست * بولماغاي اشرف حسيس اليدا پست
 14 هر گروه ايردى اوزىكا چون عزيز * ايستادى بارچا شهي صاحب تميز
 15 بوقلوغيدىن بارچا ⁴⁰ مجزون بولديلار * هر ير اوز حالى غه مغون بولديلار
 16 يامس آهنكىن توزوب تارتىب نويد * بولديلار شهدين سراسر ناسيد
 17 بو تعبدين هر ييرى كوئكليدا تاب * نيم بسل قوشديك ايلاب اضطراب ⁴¹

1 Жамъ ўлуб бир кун гулистон қушлари,
 Бешау баҳру биёбон қушлари.

2 Борча бир манзилда мажмаъ туздилар,
 Хар бир ўз хайлу сайин кўргуздилар.

3 Ким муҳаббат бирла тузгайлар наво,
 Чун тугонса базм, тутқойлар хаво.

4 Ўлтурурда чунки ойин йўқ эди,
 Хар бирининг ўрни таъин йўқ эди.

5 Юкори ўлтурди тўтидин калоғ янгиғк зоғ. *яшиш ке*

6 Ход суғурдин бийик тутти маком,
 Юргачи товус уза қилди хиром.

7 Чун хунарвар узра чикди беҳунар,
 Тоздин қолди қуйроқ тожвар.

8 Хайли ашроф эттилар зоҳир низоъ,
 Қилмади ул сўзга арзол истимоъ.

9 Тушти қушлар ичра гафго хар тараф,

⁴⁰ ۱۰۰

⁴¹ а д. 265; б - л. 9, с. п. 4

- Можаро бирла муҳоко ҳар тараф.
 10 Бир-биридин ўтмади ул можаро,
 Ҳар дам ошги можаро ул хайл аро.
 11 Бўлдилар муҳтож охирул гуруҳ,
 Ким агар бўлса шаҳи соҳиб шукуҳ.
 12 Ҳокими инсофлиғ доно диле,
 Хуш ойин шаҳриёри одиле,
 13 Ёлмағай аднодин аълоға шикаст,
 Бўлмағай ашраф аҳас^толлинда паст.
 14 Ҳар гуруҳ эрди ўзига чун азиз,
 Истади борча шаҳе соҳиб тамиз.
 15 Йўқлиғидин зору маҳзун бўлдилар,
 Ҳар бир ўз ҳолиға мағбун бўлдилар.
 16 Яъс оҳангин тузуб тортиб навил,
 Бўлдилар шаҳдин саросар ноумид.
 17 Бу таабдин ҳар бири кўнглида тоб,
 Ним бисмил қушдек алаб изгироб.

Бу манзара бизни Атторнинг мавҳум образларига қараганда, мутлақо бошқа тафаккур оламига олиб киради. Навоий рамзий ҳикояга маълум реалистик талаблар билан ёндашади. Қушларнинг ҳаракатлари асосланиши керак – шоир насл-насабга қараб, мартабали бўлишнинг жуда ўринли сабабини топади ва тўраларнинг, эҳтимол, ўзи кўп марта кузатган, ўзаро таланиш воқеасини тасвирлайди.

8. Навоий достонининг 14-18-боблари Худхуднинг қушлар билан Семурғ ҳақидаги суҳбатига ва уни топиш билан боғлиқ савол изоҳларига бағинланган. Биринчи уч боб Атторнинг тегишли бир парчаси мазмунини беради, чунки форсий аслиятдан фарқли ўларок, Навоий қушларни галати шоҳ ва унинг хусусиятлари ҳақида икки мартадан савол беришга мажбурлайди. Семурғнинг таърифи мистик бўёқдан деярли маҳрум ва умумий сўзлар билан берилган. Тўғри, Худхуд Семурғни тасвирлаш мумкин эмаслигини писанда қилади. У ҳақда фақат шуни айтиш мумкинки, унинг зоти битта, сифатлари кўп, дейди. Дарвоқе, орасирада мистика ҳам, қуйидаги байтдаги каби кўзга ташланиб қолади:

ألى اعضائىكىزدا قان يانكلىغى يىلىنگ * جسم اجناسىدا جان يانكلىغى بىلىنگ

Они аъзонгизда қон янглиғ билинг,
Жисм ихёсида жон янглиғ билинг.

17-боб Атторнинг тегишли боби парафразаси. Худхуд қушларга дунё Семурғнинг мавжудлигини қаердан билиб олганлигини тушунтиради. Кечаси Хитой устидан учиб ўтаётганда унинг бир паги узилиб ерга тушади ва ўз шуъласи билан бутун мамлакатни ёритади. Бу боб Атторда жуда қисқа бўлса, Навоий уни батафсил баён қилади ва шу аснода Хитойни ҳам таърифлаб ўтади. Бироқ бу таъриф мустаҳкам реал асосга эга эмас ва батамом форс поэзияси яратган адабий аънамага таянади. Масалан, Семурғ патидан Хитой كازكه مانجوى «Моний устахонаси»га ўхшаб қолади. Моний эса мусулмон муаллифларининг одатдаги қарашларига кўра, етук мусаввирдир.

18-бобда қушлар жўнашга қарор қиладилар ва Худхуддан ўзларига йўлбошловчи бўлишни сўрайдилар. Йўл (сафар)нинг қисқача умумий тавсифини бергандан кейин Худхуд 19-бобда куйидаги тартибда санаб ўтилган қушларга маслаҳат сўраб мурожаат қилади:

كېلىك 5) قىسمىرى 4) بىلىل 3) طساوس 2) طسوطسى 1)
10) شاهباز 9) كىبوتىر 8) شراج 7) تسارو 6)
شوتقار . Бу рўйхат, умуман олганда, Атторда ҳикояни

бошлаб берган рўйхатга мос ва, шубҳасиз, дostonда тегишли кўриниш истаги натижасида пайдо бўлган. Тан олиш керакки, бу мурожаатнинг киритилиши реал воқелик нуқтаи назаридан жуда ўринли. Бу ерда у воқеа маънига тўғри келади ва ҳикоянинг эшик баёнини бузмайди. Ҳолбуки, Атторда у дostonга

индивидуаллик олиб кирувчи ва бу билан концепциянинг яхлитлигини издан чиқарувчи лирик чекининг тарзида берилган.

9. 20-бобда қушларнинг Худхуд нутқи таъсирида туйган хурсандлиги тасвирланган. Улар сабрсизлик ва жўшқинлик билан йўлга ташланадилар. Кейин бу сафар дастлабки кунларининг жуда мухтасар баёни келади. Аста-секин қушларнинг ғайрати сўнади, энди улар ватанлари, уйларининг саранжом-саришталигини эслай бошлайдилар, қалбларида шубҳа пайдо бўлади ва шу тарзда улар бирин-кетин Худхуднинг олдига келиб, ҳасталикларидан шикоят қиладилар, дам беришни сўрайдилар ва турли баҳоналар билан сафардан қочиб қолишга ҳаракат қиладилар.

Шунда Худхуд қушларни бир водийга тўплайди ва улардан йўлни давом эттиришга монелик қиладиган сабабларга изоҳ талаб қиладди. Шундай қилиб, дostonнинг асосий қисми – айрим қушларнинг ялиниб-ёлворишлари ва Худхуднинг эътирозлари бошланади. Бу ерда Навоий яна Атторнинг асосий режасини кенгайтиради, чунки бу бобга форсий дostonдаги фақат уч байт тўғри келади (722-724 байтлар), холос:

عاشق او دشمن خویش آمدند	* عاشق او دشمن خویش آمدند	شادمانده	همه دار کاردانه	مى
بىر كسى از رنجش سحر بود	* هر كسى از رنجش سحر بود	بىر كسى از رنجش سحر بود	بىر كسى از رنجش سحر بود	بىر كسى از رنجش سحر بود
بىر كسى از رنجش سحر بود	* هر يكى عذرى اذگر گفتند باز	بىر كسى از رنجش سحر بود	بىر كسى از رنجش سحر بود	بىر كسى از رنجش سحر بود

Кейинги қисмда иккала шоир ҳам материалнинг айнан бир хил тартиби ва жойлашишига амал қиладди: ҳар бир қушга уч парча – унинг ялиниб-ёлвориши, Худхуднинг жавоби ва жавобга безак, яъни Худхуднинг фикрини изоҳловчи кичик бир ҳикоят тўғри келади.

Бирок қушларни санаб ўтиш тартиби Навоийда биров бошқача ва, бундан ташқари, унинг рўйхатида, ҳатто, Атторнинг ҳаёлига келмаган қушлар ҳам бор. Бу қисмнинг баёнида Навоий, умуман олганда, аслиятнинг асосий ҳолатларини сақлаб қолади. Агар муайян қуш Атторда ҳам бўлса, у ҳолда унинг важ-карсонлари ҳам, Худхуднинг эътирозлари ҳам форс достонининг икки боби мазмуни баёнидан иборат бўлади. Айрим сатрлар, биз юқорида кўргандек, деярли сўзма-сўз таржима саналиши мумкин⁴².

Тадқиқотчи учун Навоий томонидан аслиятга киритилган ва ҳар бир бўлимни улар билан яқунлаган киритма ҳикоятлар катта аҳамиятга эга. Бу ҳикоятларнинг фақат жуда кичик қисмигина Аттордаги тегишли ҳикоятларга мос. Уларнинг аксарияти Навоий ижодининг маҳсулидир. Бу ҳикоятларнинг мавзуга кўра, бошқа адабий асарларга бориб тақаладиганлари ҳам бор; баъзи ўринларда эса, уларнинг манбаини ҳам кўрсатиш мумкин. Бошқалари ҳаётдан олинган сахначалар ёки Навоийнинг давлат арбоби сифатида, эҳтимол, кузатган ҳолатларидир. Қуйида мен бу ҳикоятчаларга батафсилроқ тўхталаман, чунки фақат шу йўл билангина уларнинг келиб чиқишини аниқлаш мумкин. Ҳозирча уларнинг фақат нисбатан жуда кам қисми аниқланган.

Биринчи бўлиб, (Навоий достонида) ўз важ-карсонлари билан тўти чиқади - طوطى (21-23-боблар). У ўзининг кафасдаги ҳаёти ва йўл қийинчиликларини писанда қилади, бирок Худхуд вазиятга мос ҳикоят келтиради (23-боб). Яшил либосга ўралиб юрадиган бир дарвеш бўлган экан. У халқ орасида жуда

⁴² Бу ўринларни келтириб ўтмайман. Улар жуда кўп ва мақола ҳажминини кўпайтириб юборишқувчига янги маълумот ҳам берилади. Шу ўринларни батафсил ўрганиш эса, масалан, «Навоий - таржимон» каби ишга маъмурият бўлиши мумкин.

такводор киши сифатида тапилган, аслида эса, ўз обрўйидан хайр-садақа йиғиш воситасида фойдаланар экан. Бир куни у ҳақиқий пирга дуч келади. Пир унинг тўрвасига қараб, овқат ўрнида ифлос нарсаларни кўради, унга тупрок, тош ташлайди ва улар ўша заҳотиёқ олгину дурларга айланиб қолади⁴³.

Иккинчи бўлиб, ўртага товус طساوس чиқади (24-26-боб). У боғларни безатиш учун яралган ва Аллоҳнинг иродасига бўйсинмаслиги мумкин эмас, зеро:

هر يربکا اوز طريقيدين فراق * ظاهرا تکليف ايرور مالایطاق

Ҳар бирига ўз тарийкидин фирок,
Зоҳиран таклиф эрур «мо ло ютоқ».⁴⁴

Худхуд ташқи гўзаллик ҳеч қандай аҳамиятга эга эмаслигини айтиб, ўз сўзларини шундай ҳикоят билан асослайди (26-боб): Бир ҳинди серҳашам кийимлар кийиб олибди (تساج) ва, афтидан, ўзини худо деб кўрсатиш учун бошига тож кийибди. Унинг шаънига ноғоралар чалинибди, мадҳиялар ўқилибди ва атрофига уни ўзларига раҳнамо қилиб олган фосиқ одамлар (اويستاش) тўпланишибди. Ниҳоят, муҳтасиблар оломонни тарқатиб юборибди, гуноҳкор устидаги ҳашаматли кийимларни йиртиб ташлашибди ва ўзини таёқ билан роса саваланибди.

Шундан кейин булбул - بلبل сўз олибди (27-29-боблар). У атиргулни баҳона қилиб, ватанни ташлаб кетолмаслигини айтибди. Худхуд атиргулнинг абадий эмаслигини, бинобарин, ўзининг севгисини ҳақиқий

⁴³ Хикоятнинг келиб чиқиши менга номалум. Асосий фикр суфийларнинг IV-V асрлар хурӯсон мактаби учун характерли. Дарвишнинг касбининг бир тури сифатида суфизм назариятчилари қурашган бильятларни бири

⁴⁴ Парафраза Корани (II, 286): لا يكلف الله نفسا آلا وسعها

севги деб аташ қийин экаплигини айтибди. Буни шоир ёш бир шоҳни севиб қолган дарвиш ҳақидаги ҳикоят (29-боб) билан асослайди: дарвеш уни шу қалар севибдики, хатто, «ҳижронда куйгандан кўра, ўтда ёнишни афзал билибди». Шоҳ уни тутиб келишни ва ўша заҳотиёқ ёниб турган гулханга ташлашни буюрибди. Дарвиш саросимага тушиб, жуфтакни ростламоқчи бўлибди, чунки унинг севгиси самимий эмас эди. Бу ҳикоят Атторда ҳам бор, бироқ у жуда кейин келтирилади.

30-32-бобларда Худхуднинг Қумри – قمرى билан мулоқоти берилган. Қумри ўзининг нимжонлиги ва боғлардаги эркин ҳаётини баҳона қилади. Худхуд боғларда катта хавф яширганини айтиб, ўз вазифасини эълай олмаган боғбоқ ҳақидаги ҳикоятни сўзлаб беради (32-боб). Унга юмущини ташлашни ва ўзи уддалай оладиган ишга ўтишни маслаҳат беради. У эса ўз машғулотини тарқ этишни хоҳламайди ва охири-оқибат илоҳнинг заҳридан боғда ўлади⁴⁵.

Қумридан кейин кабутар – کبوتر сўз олади (33-35-боблар) ва унинг ғамини ейдиган кишилар билан бирга яшаш тақдирида бор эканлиги, бинобарин, Аллоҳнинг иродасига қарши боролмаслигини айтади. Худхуд уни инсонларга сотилганликда, шарм-ҳаёни нугтанликда ва хайр-садақасиз кун кечиролмасликда айблайди ва тиланчилик билан тирикчилик қиладиган бир киши ҳақида латифа айтиб беради: Бу номуссиз гаёй ўзини ўзи тарсакилар ва бунинг эвазига емак оларди. Бир куни унинг юзига шундай тарсаки соладиларки, бечора ўрнидан туролмасдан ҳам қолди.

Кабутар ўрнига каклик – ککبک келди (36-38-боблар). У тоғларни макон қилган таркидунёчи,

✓ Бу ҳикоятни Нағоний яратган бўлиши мумкин. Унда афсонавий элемент йўқ. Бу - Нағоний эшитган ёки Хирол апрофитани дала ҳовилида кузатиши мумкин бўлган ошдий воқеа.

бинобарин, сайр қилиш ноўриш, қолаверса, тоғларда яширинган бойликлар ҳам унинг ихтиёрида. Худхуд бу ваъжларга эътироз билдиради ва унинг таркидунёчилиги ёлғиз яшашни эмас, балки хузур-ҳаловатни ихтиёр қилганликни аңлатишини айтиди.

У – ўзини заргар қилиб кўрсатган ва рангли шишаларни қимматбаҳо ёкут нарҳида пуллаган киши каби сохтакор. Бир куни ўша «заргар» шундай шишани бир бойга сотибди. Бой гап нимада эканлигини билиб, шишани сотувчига қайтарибди ва бир печа кундан кейин ундан пулларини талаб қилибди. Ёлғончи эса пулларни алақачон сарфлаб қўйган экан. Бу жинояти учун «заргар» дорга осилибди⁴⁶.

Кейин тустовук – تَسْتَوُكُ арзини айтибди (39-41-боблар). Худо унга гўзаллик берган, аммо сафар қийинчиликларини кўтаришга куч бермаган. Худхуд ҳақиқий эркак жамолини кўз-кўз қилмаслиги керак. зеро, унинг хизматлари жисмоний кучда эмас, балки ишда намоен бўлишини айтибди. Бунинг исботи сафарга бйрга отланган Муқбил ва Мудбир исмли ўтроклар ҳақидаги ҳикоятда баён қилинган (41-боб). Йўлда улардан бири авлиёлар, иккинчиси ҳаёт лаззатлари ҳақида гапириб борибди. Шаҳарга келгач, улар тарқалишибди, бири дарвешлар ёнига, иккинчиси ⁴⁷ بَيْتِ اللُّطْف кетибди. Бирига шоҳ кўп илтифотлар кўрсатибди, икинчиси майхонада роса ичибди, ва маст ҳолда «таскара» дегани учун бир кишини ўлдириб қўйибди ва натижада дорга осилибди.

Сўз навбати қарчиғайга – قَارچِغَاي كелади (42-44-боблар). У – қушлар сардори, қушлар эса унинг

⁴⁶ Бу дам, шубҳасиз, Навоий кўрган-кечирганлардан бир шайх.

⁴⁷ Кичик термин. Мен уларни бошқа муаллифларда учратмаганим. (Абдураъзоқ Самарқандийим бор. Қараиш Бартольд. Обзор Ирана, стр. 106).

емниш. У доимо шохнинг қўлида, шу сабабли унга Семурғ керак эмас. Худхуд уни ахмоқликда айблайди. У хурмат деб ўйлаган нарса аслида тутқинлик. Хокимият ҳақидаги тасавури билан ўзини беҳудага маст қилади. Сўзининг исботи учун худхуд тоғлик бир киши тутиб олган айиқ ҳақидаги ҳикоятни сўзлаб беради (44-боб). Айиқнинг соҳиби уни ҳар кун аёвсиз урар ва, ниҳоят, қўлга ўргатиб, оғир тошларни ташлашга мажбурлар экан. Бундан мағрурланиб, босартусарини билмай қолган айиқ ўзини барча ҳайвонлардан кучли санай бошлабди, бироқ уни итлар билан бир ялоқда боқишар эканлар.

Шунқор – شونقار пайдо бўлибди (45-47-боблар). Бошида тож, ўзи шаҳаншоҳ, унга бошқа шохнинг кераги йўқ. Худхуд унинг сўзларига эътироз билдирибди ва ҳар ким ҳам ўзини шох атаган билан шох бўлиб қолавермаслигини айтибди. У шохмотдаги шохга ўхшайди, чунки ким хоҳласа, уни тахтидан тушириб юбораверади. Бу куйидаги бир ҳолатни эслатади (47-боб). Бир шох қандайдир бир воқеа муносабати билан байрам уюштирибди ва бутун мамлакатда ўйин-кулги бошланибди. Шунда ишратпараст бир киши (*китабин*) ўзини «Бўйра шоҳи» деб атабди. Кийимлари қамишдан, белида ўкдон, қўлида қалқон ва туғ. У майдон ўртасида улфатларни билан ўтириб олиб, шох саройи одатларини ҳажв қилибди. Бироқ тез орада байрам тугабди, қувноқ қушлар ҳам ниҳоясига етибди. Бошидан тожни тортиб олишибди, шохона соябонни эса ёқиб юборибдилар. Шунда унинг шох ёки шох эмаслиги маълум бўлибди.

Сўз навбати бургутга – بوركوت тегибди (48-50-боб). У жуда ўзинга хос қуш. Емниш бутун бошли

кулон. Чўлу биёбонда эса очдан ўлиши ҳеч гап эмас. Худхуд унга ботирлик кўпол жисмоний кучда эмас, балки ўзини қурбон қилишига тайёр туришдадир, дейди ва ўз фикрини қуйидаги ҳикоят билан изоҳлайди (50-боб).

Бир тентак билан ўз ишининг устаси бир паҳлавон бўлган экан. Паҳлавон жуда кучли бўлиб, бир ўтиришда ўн ботмон овқат ер экан. Қуилардан бир кун унинг мамлакатида фалокат юз берибди ва ҳамма (ҳалқ) кўчиб кетишга мажбур бўлибди. Улар ўзлари билан ҳеч нарса олмасдан, чўлу биёбонлар оша 3 кун юриб ейиш учун ҳеч нарса тополмабдилар. Кампир ва болалар бу синовдан ўтишиб, кўзланган манзилга эсон-омон етиб олибдилар. Паҳлавон эса учунчи кун очликдан ўлибди⁴⁸.

Ундан кейин бойўғли – كوفب сўз олибди (51-53-боблар). У - озғин бутун умри харобазорда ўтган. Дам мотамда ва вайрона жойлардан хазина излайди, дам бузилган уйларни ташлаб кетади. Худхуд унга хазина – амалга ошмайдиган орзу, агар у хазинани топганда ҳам унга фалокатдан бошқа нарса олиб келмайди. Ақлдан озган бир киши вайроналарни кавлайвериб, ҳақиқатдан ҳам хазина топибди (53-боб). Шодлигидан унинг устида роса жишилик қилибди, рақсга тушибди ва қичқирибди. Йўлдан ўтиб бораётган қандайдир муттаҳам гап нимадалигини билиб, хазина топган кишини ўлдирибди ва унинг ўлжасини қўлга киритибди. Шундай қилиб, ўша тентак хазина учун жонини фидо қилибди.

Хумо – هما (54-56-боб). Айтилишича, унинг сояси гадони шоҳ қилар эмиш. У шунчалик улуғворки, бошқа шоҳни излашга ҳожат йўқ. Худхуд унинг

⁴⁸ Худди шу мазму бироз бошқачароқ татқин қилинган. Қараи: Саъдий «Пулистон» 3-боб, 55-бет

даъволарини бўлмағур гап дебди ва агар тарихда шундай воқеа бўлган бўлса, уни кўрсатишини сўрабди. Агар шундай бўлганда ҳам унга бунинг фойдаси йўқ. Чунки у суяклар билан тирикчилик қилади. Худхуднинг ҳикоя қилишича (56-боб), Форс қўлтиғи соҳилида ғаввослар ўн беш дирҳам учун сув остидан марварид излайдилар, бироқ ҳаётларини таҳликага солиб топган дурлари ўзлариники эмас, балки ёлланган савдогарникидир. Ғаввослар улкан бойликлар ўрнига фақат сариқ чақаларга эга бўладилар ва улар сарқит ташланган итни эслатадилар⁴⁹.

Кейин сувсиз яшай олмайдиган ўрдак – اورديتک сўз олибди (57-59-боблар). Унинг тозалиги ва гуноҳсизлиги сувдан. Худхуд ундан, агар шу даражада тоза бўлсанг, нега доимо ювинасан, деб сўрайди. У суза бўлади. Шундай экан, *фано* денгизда сувсин. Худхуд бойлик излаб, бир умр денгизда сувдан бир ҳинд савдогари ҳақида гапириб беради (59-боб). У Макка атрофига тез-тез келиб турган, ammo унга ҳеч қачон кирмаган, чунки вақтни беҳуда сарфлаб, пул тополмай қолишдан кўрқар экан. Охир-оқибат у пўртана пайтида бутун бойлиги билан денгизда фарқ бўлибди.

Бу ҳикоят Навоий билан Аттор дунёқарши ўртасидаги фарқни, айниқса, яққол кўрсатади. Навоий ҳикоятида тасаввуфга оид ҳолатлар йўқ. У дунё неъматлари деб, ўзининг диний мажбуриятларини бажармаган кишига таъбеҳ беради. Атторда эса сувни эслаш мистик тасаввур ҳосил қилади, чунки ўрдакнинг сўзларини қуйидаги ҳикоят билан изоҳлайди. Бир дарвешдан денгиз нима деб сўрашганда, шундай жавоб

⁴⁹ Бу ҳикоят ас-Сайид аш-Шайбанига муносиб. У Навоийнинг ғаввослар оғир меҳнатидан хабардор бўлганини ва унинг бу ишнинг сарқити кўрсатади.

берибди: фақат томчигина абадийдир. Сув деб аталадиган барча нарса бебақо ва омонатдир. Бошқача айтганда, Навоий мавзунини аниқ ифодалаш тамойилига бу ерда ҳам содиқ қолади.

Сўз навбати хўрозга – تساقوق келади (60-60-боблар). Унинг фикрича, ҳар кимнинг ўз мақбурийятлари бор. Худхуд – йўлбошчи, бироқ хўрозда мусулмонларни ибодатга чорловчи гўзал овоз бор. Шунинг учун ундан узоқ сафарга боришни талаб қилиш тўғри эмас. Худхуд унга эътироз билдиради: Семурғсиз ҳаёт ҳаётми? Ўзингги бошқаларга намуна қилиб кўрсатишга устасан, аслида ахлоқсиз бир нотавонсан. Бинобарин, сени хўроз эмас, мокиён деб аташ керак. Бу суҳбатга ҳикоят келтирмаган. Шу ерда Навоий достонидаги қушларнинг чиқиши тугайди ва кейинги бўлим – қушларнинг Худхуд билан йўл ва унда дуч келиши мумкин бўлган тўсиқлар ҳақидаги суҳбати бошланади.

Мазкур бўлим тавсифига ўтишдан олдин, Атторда қандай қушлар сўзга чиққанлигини кўриб чиқайлик: улар «Мантик ут-тайр»да қуйидаги тартибда берилган: 1) سلبيل (725-б.), 2) طسوطسى (778-б.), 3) طساوس (795-б.), 4) بسط (823-б.), 5) كسبست (846-б.), 6) هعوى (887-б.), 7) ساز (915-б.), 8) بوتيمار (950-б.), 9) كسوف (979-б.) ва 10) صعور (1001-б.). Бошқача айтганда, бу рўйхатлар фақат қисман бир-бирига мос. Аттордаги ўнга қушдан Навоий фақат саккизтасини сақлаб қолган, иккитасини – кўтон ва қарғани тушириб қолдирган. Буларнинг ўрнига Навоий қумри, кабутар, тустовук, қирғий ва хўрозни киритган. Қўшимча қйлинганлардан қумри, кабутар, тустовук, бургут ва хўроз адабий анъана ифодаси сифатида эътироф этилиши мумкин, чунки улар форс поэзиясида кўн

учрайди. Қирғий ва бургут Навоийнинг кўшимчаси, чунки бу рамзлар анъанавий шеърятда учрамайди⁵⁰.

Кўринадики, Навоий бу бўлимда ҳам фабуланинг асосий чизиғига (талабига) амал қилади ва, асосан, Атторда учрамайдиган материалдан фойдаланади.

1. Айрим қушларнинг чиқиши тугади. Мушкул аҳволда қолган қушлар галаси Худхуддан ўзларининг Семурғга муносабатини тушунтириб беришни сўрайди (62-боб). Худхуд уларни қийнаган саволга жавоб беради (63-боб). Аттор бу бобда давр суфийларининг асосий таълимотидан сўзлайди: ерга кўнган қушлар Семурғнинг соясигина, холос. Семурғда эса реал мавжудлик бор. Унга етган киши ҳақиқатга чўмади (*мустағрик*), бироқ ҳақиқатнинг ўзи бўлмайди; бунда хулӯл йўк, чунки асл моҳият ўша ондаёқ сўнади⁵¹.

Навоий шунга яқин нарсани келтиради, бироқ у ўз фикрини бошқачароқ шаклда баён қилади; фақат бир сатрни форсий аслиятга жуда яқин дейиш мумкин:

صورت مرغان عالم مریسر بارچا عالم قوشلاری نینک صورتی
سایه اوست این بدان ای بیخیر ییاکیل آنینک سایهسی پر حکمتی

Эй нодон, шуни билгинки, қушлар
Шакли бошдан оёқ унинг шаклидир.

Қолган сатрлар كنت كینزوا деб аталувчи машҳур ҳадис асосида қурилган бўлиб, унинг табиий давомидир.

کنجی ایردی لیک مخفی ذات آنکا * باشورون حسن ایردی کون مرآت آنکا
اوز ظهورین چون تمنا ایلادی * چیقتی آندین اول تجلی ایلادی
بو تجلیسی آرا خورشیدوار * یوز تمن سینک سایه سالدی آشکار

– «Ганж эрди, лек махфий зот анга,
Ёшпурун ҳусн эрди қун миръот анга.

⁵⁰ Бундан ташқари, фозе тилда, ҳатто, шу қушларни ифодаловчи сўзларнинг ўзи ҳам йўқ. Улар, оқатди, туркича номлар билан аталади.

⁵¹ Хулӯл ва айбоннинг ва ҳақоқж жараёнининг оқатини олиш учун қийинган лисанга.

Ўз зухурин чун таманни айлади,
Чиқти-ю аввал тажалли айлади.

Бу тажаллиси аро хуршедвор,
Юз туман миш соя солди оншор».

Кизик жойи шундаки, бу ерда Навоий Аттор қўлламаган ^{تاجلی 52} терминини қўллаб, эманация назариясидан фойдаланади.

64-бобда олдинги бобни изоҳловчи ҳикоят келтирилган. Унда бир соҳибжамол шоҳ ҳақида гапириладики, унинг юзини кўрган киши ўша заҳотиёқ ўлар экан. Бироқ буни ҳамма билса-да, унга интизор бўлган ва уни кўришга охиққан. Ўша шоҳ улкан ойнаванд қаср қуришни буюради. Қаср қурилгач, у минорага чиқиб, ўзини ойнага соларкан. Қасрни ўраб олган кишилар унинг ойнадаги аксидан завқланар эканлар.

Бу ҳикоят Атторнинг тегишли бобини (1070-1102 бб) жуда аниқ беради, фақат битта фарқ билан: Навоийда бу рамзий ҳикоятнинг сўнигида ўзига хос қисқа шарҳ келади:

قصرتن آندا كونكولنى كوزكوييل * كوزكودا شه حسنىنى نظاره قيل
بيرماين بو كوزكوكا اول جلا * عكسين آندا سالماغای اول پادشا

Қасри тан онда кўнгулни кўзгу бил,
Кўзуда шаҳ ҳуснини наззора қил.
Бермайн бу кўзуга аввал жило,
Акс анда солмағай ул подшоҳ.

65- бобда македониялик Искандар ҳақидаги лагифа Атторнинг тегишли ҳикоятига монанд равишда келтирилади (1103-1109 бб). Аттордаги Маҳмуд Ғазнавий ва унинг маҳрами ҳақидаги ҳикоят (1110- ва кейинги б.) эса Навоийда тушириб қолдирилган.

⁵² Терминнинг келиб чиқиши Куръонга бориб тақалди (VII, 139) - واللجبيل فاما تجلی ربه والنجار اذا تجلی Унинг тарихи ҳақида қ.ранг: Massjijon, Lexique, p.12.

Ўзларининг Семурғга бўлган муносабатини аниқлагач, қушлар унга қандай етиш мумкин, қайси йўл унга олиб боради, деган саволлар беради. Навоийнинг бу боби (66-боб) Аттор достонининг 14 бўлимига мос келади: *از عهد در راه رفتن سوال کردن مرغان* (1133 ва кейинги б.). Худхуд бу йўлда, энг аввало, нафс хоҳишларидан воз кечиш, шахсий ҳаётдан бош тортиш ва сендан нимани талаб қилишмасин, барчасини итоат билан бажариш лозимлигини тушунтиради. Бунга мисол тариқасида Шайх Санъон ва гўзал насроний қиз ҳақидаги каттакон бир ҳикоят келтирилади (67-боб) .

Атторда бу ҳикоят марказий ўрин эгаллайди ва у, шубҳасиз, достоннинг энг ёрқин ва энг чиройли қисмидир. Мазкур ҳикоят, гарчи воқеа-ҳодисанинг ривожланиши билан бевосита боғлиқ бўлса-да, тамомила алоҳида бир қиссани ташкил қилади. Афтидан, Шарқда шундай қабул қилинган, чунки, кўпинча, *حکایت شیخ صنعان* тўпламларда алоҳида келтирилади. Санъон ҳақидаги қисса ўзининг гўзал бадиий шакли билан бирга, катта тасаввуфий аҳамиятга ҳам молик. Бу тасаввуфнинг асосий ғояси – индивидуал «мен»нинг самовий «мен»га қоришиб кетишининг қисқача баёнидир. Шунинг учун бу қисмнинг Навоийда тўлиқ сақланиб қолганлигига ҳайратланмаса ҳам бўлади. Бу ерда, афтидан, Навоий ўзининг асосий вазифасига – форсий поэмани таржима қилиш масаласига жуда яқин келади, чунки у Атторни сатр-сатр, унинг нутқини деярли сақлаган ҳолда шарҳлайди. Аммо бу ерда ҳам тор маънодаги таржима йўқ. Навоий аслиятда бўлмаган кўплаб тавсилотларни келтиради ва Атторда учрамайдиган

دایر تاسwirини беради ҳамда шайхнинг исломдан қайтиш тантанали маросимини ёрқин ифодалайди:

- 1 دایر ایچین فردوس آیین قیلدیلار * کوپ تکلف بیرلا تزیین قیلدیلار
- 2 توردا تختی قوردی لار کردون اساس * زینب و زیب آندا بیحد و قیاس
- 3 شوخ ترسا چیفتسی آندا ذوق ناک * شیخ آنی کورکچ بولوب هر دم هلاک
- 4 شیخ نی کیلتوردیلار مجمع آرا * قیلغانی ایمانی رخسارین قا
- 5 بیر بیرى اوزرا و کولدی دیر ایلی * خواه اقامت خیلی خواه سیر ایلی
- 6 باده کوپ کوپ آندا حاضر قیلدیلار * نقل کوپ کوپ داغی ظاهر قیلدیلار
- 7 صوت ناقوس و صدای ارغنون * شیخ دینی ماتمیغا تارتیب اوله
- 8 بولدی ساکن هر طرفدین بیر کشیش * کیم بونوع اولمای دورا یردی هرگز ایش
- 9 شعله کیلتوردی لار آتشکاه دین * مصحف ایستاب مرشد آگاه دین
- 10 چون سهیا اولدی زنار و صلیب * توپتی یوز افسون ایلا اول دلغریب
- 11 تختی دین توشتی تومان مینک نازیلا * کیلدی شیخ آلدیغه یوز اعزازیلا
- 12 اولتوروب بیر کبرکی جام ایتی نوش * کیم کوروب شیخ ایتی ترک عقل و هوش

- 1 دایر یشین фирдавс ойин қилдилар,
Кўп такалуф бирла тазйин қилдилар.
- 2 Тўрида тахт урдилар гардун асос,
Зебу зийнат онда беҳадлу, қиёс.
- 3 Шўх тарсо чикти онда шавқнок,
Шайх уни кўргач бўлуб ҳар дам ҳалок.
- 4 Шайхни келтурдилар мажмаъ аро,
Қилғоли иймони рухсорин қаро.
- 5 Бир-бири узра ўкулди дایр эли,
Хоҳ иқомат хайли, хоҳи сайр эли.
- 6 Бода кўп-кўп онда ҳозир қилдилар,
Нукл кўп-кўп доғи зоҳир қилдилар.
- 7 Савти ноқусу набойи арғунун
Шайх дини мотамиға тортиб ун,

- 8 Бўлди сокин ҳар тарафдин бир кашиш,
Ким бу навъ ўлмайдур эрди ҳаргиз иш.
- 9 Шуъла келтурдилар оташгоҳдин,
Мусҳаф истаб муршиди огоҳдин.
- 10 Чун муҳайё бўлди зуннору салиб,
Кўпти юз афсун била ул дилфириб.
- 11 Тахтдин тушти туман минг ноз ила.
Келди Шайх оллиға юз эъзоз ила.
- 12 Ўлтуруб бир габраки жом этти нўш,
Ким кўруб Шайх этти тарки ақлу ҳуш.

Бироқ Навоий насроний урф-одатлар билан Атторга қараганда яқинроқ таниш бўлган дейиш қийин. У яратган манзара, гарчи жуда ёрқин тасвирланган бўлса-да, бутунлай мусулмон адабиётининг насроний дайр ҳақидаги анъанавий тасаввурига асосланган. Биз бу ерда насроний ва оташпарастлик динларининг «оташгоҳ», «верб» (пасхадан олдинги шанба ва якшанбада ўтказиладиган сайр – томоша – таржимон) қадақ каби терминларнинг аралаш-қуралаш бўлиб кетганлигини кўрамиз²⁴. Навоий биз билган: маънодаги реализмга, албатта, интилмади ва мавзунинг адабий анъанага мувофиқ тарзда ёритади, Атторнинг ҳавойи ва пуч образларини янги тафсилотлар билан тўлдиради.

11. Худхуднинг ҳикояти қушларга ўзгача қатъият бағишлайди. Улар узоқ йўлга отланадилар. Бироқ галага йўлбошчи керак, чунки усиз бу олис йўлни (сафарни) босиб ўтиш душвор. Улар қуръа ташлайдилар ва у Худхудга насиб этади. Навоий бу қисмни (68-боб) ҳам айрим мантикий деталлар билан бойитган. Қушлар Худхуднинг билим ва қобилиятларига аллақачон ишонч ҳосил қилган ва шу боис унга йўлбошчи бўлиш таклифи билан, чиқади. Бироқ худхуд бу таклифни рад этади – у

²⁴ а – л 272б; б – л 33б; с – л 14. Матнини а бўйича ёришган.

²⁵ Навоий бу ҳикояда ҳам Атторнинг фикрини ривожлантириб: шайх қушларни чўчка боққани, кечалари оташгоҳларга ўт қалаганини ақлдан келтириб

«Худо» ижозатини кутади ва Юқорининг кўрсатмасисиз бундай мажбуриятни ўз зиммасига олишдан кўрқади.

Сафарнинг энг оғир қисми бошланади: қушлар олдида гиёҳ ҳам битмайдиган бепоён сахро намоён бўлади (Навоий достонининг 69-боби). Бу уларни ваҳимага солади ва қушлардан бири Худхуддан бундай сахроланиш сабабини сўрайди. Худхуд сахро – улуғ шоҳ саройининг бошланиши, унинг буюклиги саройни сирли ҳалқа билан ўраб олган дея жавоб беради. Сўзининг исботи учун Боязид Бистомий ва унинг чўлу биёбонда тунги адашиши ҳақидаги гўзал бир афсонани сўзлаб беради (70-боб). Бу ерда Навоий форсий аслиятни айнал беради. Бунинг ҳайратланарли жойи йўқ, чунки мавзуни асослаш учун бундан муносиброқ ҳикоятни топиш қийин.

Олдиларида турган мақсаднинг улуғворлигидан руҳи тушган қушлар Худхуддан йўлни давом эттиришдан аввал ўзларига керакли маслаҳатлар беришини сўрайди (71-боб). Улар бу жараёни шундай тартибда ўтказишга қарор қиладилар: бошига тож кийиб олган Худхуд минбарга чиқади ва кимда савол бўлса, унга мурожаат этади.

Шундай қилиб, бу қисм аввалги важ-қарсонларга параллел тарзда келтирилади. Боблар уч гуруҳга бўлинади: қушларнинг саволи, Худхуднинг жавоби ва билдирилган фикрни далилловчи ҳикоят. Аттор шу қисмни бирмунча эркин тузган. Унда ҳикоятлар миқдори ҳар хил: улар деярли бирор ўринда ҳам иккитадан кам эмас, баъзан эса еттитагача етади. Бу ерда ҳам Навоий ва Аттор келтирган савол-жавоблар бир хил. Бунинг устига, Навоий баъзан Атторга аниқ таржима даражасигача яқинлашади. Ҳикоятлар, кўпинча, бошқалари билан алмаштирилган ва уларнинг характери жиддий ўзгартирилган: агар биринчи қисмда мавзулар, асосан, ҳаётдан олинган бўлса, бу ерда биз машҳур шайхлар таржимаи ҳолларидан олинган афсоналарни кўрамыз. Бу

яна Навоий ўз материални нақадар мантиқан изчил тақсимлаганини кўрсатади. Негадир суфизм йўлига киришдан кўрққан кишиларнинг қатор портретлари берилган биринчи қисмда мисоллар кундалик турмушдан олинган, ўткинчи ташвишлар билан кечаётган киши ҳаётининг манзаралари чизилган; бу ерда «йўл»га кирган кишилар ҳақида гап боради ва шунинг учун далиллар ҳам у ёки бу *валига* сўнгги мақсадга эришиш имконини берган суфийлар сўзлари асосида келтирилиши керак эди.

Худҳудга берилган биринчи савол (72-74-боблар) унинг бошқа қушларга нисбатан афзаллиги нимада эканлиги ва нега унга бундай эҳтиром муносиб кўрилганлиги ҳақида бўлди. Жавоб: унга Сулаймоннинг нигоҳи тушган ва шу сабабли тезда олий даражага етган. Изоҳ учун шайх Нажмиддин Кубро ҳақидаги ҳикоят келтирилган (74-боб). Бир куни унинг нигоҳи итга тушган экан, ит ўша ондаёқ авлиёлик даражасига етибди. Атторда бу ҳикоят йўқ. Навоий ушбу ўринда, эҳтимол, Нажмиддиннинг таржимаи ҳолини Жомийнинг «Нафоҳат ал-унс» асари асосида берган бўлиши мумкин, чунки у деярли ўша иборалар билан баён қилинган⁵⁵.

Иккинчи савол (75-77-боблар) жисм заиф бўлса, ва «йўл»нинг қаттиқ синовларига бардош беролмаса, нима қилиш кераклиги ҳақида. Худҳуд ўз навбатида бу дунёнинг ҳақиқий эмаслиги, бинобарин, ўлим ва ундан узоқлашиш бу фоний дунёда яшашдан афзал эканлиги ҳақида гапирди. Мисол тариқасида у шайх Абу Саид Мейҳан тунлари ўз андомини (баданини) ўлдиргани ва боши билан қудуққа осилган ҳолда Куръон ўқигани ҳақидаги афсона келтирилади (77-боб). Навоий бу ҳикоятни, афтидан, Атторнинг *Тазкирот ул-авлиё* китобидан олганга ўхшайди⁵⁶.

⁵⁵ Қаранг: Жомий. Нафоҳат ал-унс. 481-бет.

⁵⁶ Тазкирот ул-авлиё. Накълсон нашри, 325-бет. Бу ҳикоятни Аттор Абу Саиднинг таржуман ҳолидан олган. Қаранг: Жукловский. Тайны единения. (32- ва кейинги бетлар В.В.Бартольд шарҳи)

Учинчи савол (78-80-боблар) гуноҳлар билан тўлиб-тошган одамнинг нима қилиши лозимлиги ва уларнинг (гуноҳларининг) «йўл»даги тўсиқлар эканлиги ҳақида. Бу саволга жавобан Худхуд гуноҳлардан халос этувчи восита *тавба* эканлиги хусусида гапиради ва ўз фикрининг исботи учун улуғ гуноҳига қарамасдан, пайғамбарлик нисбасидан махрум бўлмаган, аксинча, самимий тавбаси боис Аллоҳнинг эътиборига тушган Одам ҳақидаги ҳикоятни келтиради⁵⁷.

Тўртинчи савол (81-83-боблар) сўровчи фикрларининг доимо ўзгариб туришига сабаб бўлган беқарорликка қарши қандай курашмоқлик лозимлиги ҳақида. Худхуд ўз жавобида бу сифат барча махлуқларга хос эканлигини, «йўл» айнан шу ярамас сифатлардан қутилиш эканлигини айтади. Бунга мисол қилиб, шайх Абу Туроб Нахшабий ҳақидаги ҳикоятни келтиради (83-боб). Унинг фақат ўз қиёфасини ўйлайдиган бир муриди бор эди. Шайх уни кушхонага жўнатади ва янги сўйилган мол ичак-чавоқлари ва калла-печалари солинган саватни бошида ташишга мажбур қилади. Муриднинг кийими кир ва қонга беланади ва охир-оқибат у «йўл» учун ташқи тозалик унча ҳам муҳим эмаслигини тушунади⁵⁸.

Бешинчи савол (84-86-боблар) қалб итоатли бўлмаса ва ақл амрига бўйсунмаса, нима қилмоқлик кераклиги ҳақида. Худхуд кўнгул ҳаваслари билан курашиш лозимлигини таъкидлайди ҳамда сўзининг исботи учун шоҳ ва дарвеш ҳикоятини келтиради. Дарвеш ўша шоҳ эшак каби нафсининг измида эканлигини исботлайди. Бу ҳикоятни Навоий Атгордан олган ва шунинг учун у ҳақда тўхталиб ўтирмайман.

Олтинчи савол (87-89-боблар). Шайтон мусулмонни йўлдан уради, бироқ у бу душмандан қандай қутулишни

⁵⁷ Мусулмон муаллифларда Қуръон муносабати билан тез-тез тилга олинадиган мавзу (II, 35).

⁵⁸ Бу ҳикоятнинг манбаини аниқлай олмадик. У Абу Туроб ва Жомий ҳикоятларига ҳамроҳ-инг, бироқ ушсиш ҳам, бунисида ҳам учрмайди.

билмайди. Худхуд шундай жавоб қилади: модомики, инсон ўз хоҳишининг кули экан, Шайтон унга ўз таъсирини ўтказаверади ва ҳар бир қониктирилган истакдан яна юзлаб шайтонлар туғилаверади. Бу фикрнинг исботи учун шайх Абу Ҳасан Ҳараконий ҳақидаги ҳикоят келтирилади (89-боб). Бир куни мурид унинг олдига келиб, Шайтоннинг макрларидан шикоят қилади. Ҳараконий шайтоннинг ўзи олдига келганини ва ўша мурид дунё молига очкўзлиги туфайли унга (яъни Шайтонга) ҳеч нарса қолдирилмаганидан зорланади. Бу ҳикоятни Навоий Аттордан қуйидаги фарқ билан олади: форс шоирида шайхнинг исми келтирилмаган. Ҳараконий ҳақидаги бу ҳикоятни мен бошқа муаллифларда учратмадим. Эҳтимол, Навоий Атторнинг қиссасига машҳур шайх исмини киритган ⁵⁹.

Еттинчи савол (90-92-боблар) олтин ва бойликка ружу қўйганда нима қилмоқ лозимлиги ҳақида. Худхуд савол берган қушни ташқи шаклга берилганликда ва ички маънони унутганликда айблайди. У пул тўплаб, доимо бўйнига осиб юрган боғдодлик бир ахмоқ ҳақидаги ҳикоятни сўзлаб беради. Бир куни ўша ахмоқ дарёда чўмилмоқчи бўлиб, сувга энгашганда, бўйнидаги оғир юк уни сувга тортиб кетади ва натижада фарқ бўлади. Бундай ҳикоятни Атторда кўрмаймиз.

Саккизинчи савол (93-95-боблар). Савол билан мурожаат қилаётган қуш жаннатмонанд бир жойда яшайди, шунинг учун ундан ажралиб қолишни истамайди. Худхуд ташқи оламнинг бутун гўзаллиги ёлғон дейди; яқиндан кузатсангиз, дабдабали қаср ҳаммомнинг ифлос ўтхонасини эсалагади. Исбот учун шундай ҳикоят келтириладики (95-боб), гўзал бадийий шакли ҳаққи уни қуйида тўлиғича келтираман:

⁵⁹ Қуйидаги саҳфа энтибор китинг: *ديلمندى خرقانى قاسمىد بىر مريد*. Вазн фақат Ҳараконийни ўқш чиккини берали. Буни Атторда ҳам кўраман: *شيوخ خرقانى به اينماوردند*. Шу билан бирга, Сомоний *الخرقانى بفتح الخاء، مذكر، و التثنية المشدودات و هي كسرعا النون* (Жаран, Сомоний. *Китоб ал-ажаб*, т. 194-6). Африқан, ушбу ўрида шибан бештиер, вази талабига кўра, ўзгартирилган

بىر قلندەر بار ايدى سبهوت رنگ * صبح و شام آينك غذاسى ايردى بىك
 ترك اهلى ديك نمودارى آينىك * جوعه داندا لىك اسرارى آينىك
 چون غذا يىب اوزنى اىلا ايردى لال * عيش آنكا قىلماق محالات خيال
 توشتى كوپراك بىر كون اول نافع غذا * منتفع نى چىكىسى بىر ويران آرا
 تكيه سالىدى بىر بوزوغ ديوارغا * ساير اولدى عالم اسرارغا
 كوردى اوزنى بىر نزه كلشندا شاد * تىكراسىدا جمع اسباب مراد
 سىكىسى قصرى بناسى بىر قوى * ذىلى آينىك كاركه سانوى
 اوزى بىر تخت اوستىدا جمشىدوش * ياننىدا گلچهره حورشىدوش
 عيش ايتىب اول خسرو عالمقام * تاپىب اول گلپهره دين هر لحظه كام
 بسو خيالات اىچىرا اول كاشاندا * ياتمىش ايردى كوشه ويراندا
 كيم بوزغ نىك كوشه سىدىن بىر چان * نىشى نو كىدا اجل زهرى عيان
 چىقتى اول دىران طواقىن ميل ايتىب * سانچار ايردى نىش هر يان كيم ييتىب
 نوش لب دىن كام آلودا هرزه كىش * اول چاندىن ايرىكا مانجىلىدى نىش
 قىچقىرىب قوپتى قلندەر بىتتار * ظاهر ايلاب اضطراب و اضطرار
 نى كل و گلشن ابدى نى قصر و تخت * نى ياننىدا سهوش نىروزه بخت
 اول خيالاتى تاپىب بارى خليل * يىب وليكن ايرنىكا نىش اجل
 يىلدى هر نى قىلغانى ايرمىشى خطا * قىلمادى سودى پشيمانلىغ آنكا
 سىكا هم مطلق همان ديك كىلدى حال * يول دماغىنك غا تاپىب فاسد خيال
 چون اجل نىش نى بيان سىنكا نكاسىن * غفلتىك اويتومىدىن اويغارغاسىن
 هر نيچه قىلسانىك نىغان و زارلىغ * قىلغوسى يوق بىر سر سوئى آسىغ
 ازكلاغونك كيم كىمدىن اولمىش سىن يراق * قالغوسى جانىنك آرا داغ فراق

– «Бир қаландар бор эди мабхути данг,
 Субху шом онинг ғизоси эрди банг.
 Тарк ахлидек намудори онинг,
 Журъадонда лекин асрори онинг.
 Чун ғизо еб ўзни айтар эрди лол,
 Айш анга қилмоқ хаёлоти мақол.
 Тушти кўнрақ бир кун ул нофа ғизо,

Муштафетъни чекти бир вайрон аро.
Така солди бир бузуғ деворға,
Сойир ўлди олами асрорға.
Кўрди ўзни бир назах гулшанда шод,
Теграсида жамъи асбоби мурод.
Маскани қасри биноси бас қавий,
Зеби онинг коргоҳи Монавий.
Ўзи бир тахт устида Жамшедваш,
Ёнида гулчехраи хуршедваш.
Айш этиб ул хисрави олий мақом,
Топиб ул гулчехрадин ҳар лаҳза ком.
Бу хаёле бирлан ул кононада.
Ётмиш эрди гўшан вайронада.
Ким бузуғнинг гўшасидин бир чаён,
Ниши нўгида ажал заҳри аён,
Чикти ул вайрон тавофин майл этиб,
Санчар эрди ниш ҳар ёнким етиб.
Нўни лабдин ком олурда ҳарзакиш,
Ул чаёндин эрнига сончилди ниш.
Қичқириб кўнги қаландар беқарор,
Зоҳир айлаб изтиробу изтирор.
Не гулу гулшан эли, не қасру тахт,
Не ёнида маҳваши ферўзбахт.
Ул хаёлоти топиб бори ҳалал,
Еб ва лекин эрнига ниши ажал.
Билди ҳарне қилғони эрмиш хато,
Қилмади суди пушаймонлиғ анго.
Санга ҳам мутлақ ҳам андоқ келди ҳол,
Йўл димоғиниға топиб фосид хаёл.
Чун ажал нишин ебон сескангосен,
Ғафлатинг уйқусидин уйғонғасен.
Ҳар неча қилсанг фиғону зорлиғ,
Қилғуси йўқ бир сари мўйи осиг.
Онглаунгким кимдин ўлмишсен йирок,
Қолуси жонинг аро доғи фирок».

Бу ҳикоятнинг асосий ғояси янги эмас, ундан форс шоирлари кўп фойдаланганлар⁶³.

Навоий достонида бу ғоянинг ўзига хос хусусияти унинг жоплилиги, самимийлиги, ёқимлилиги ва илик ҳазил-мутоибга мойиллигидир. Бу ҳикоят маълум даражада Саъдий услубини эслатади: ўша катта турмуш тажрибаси ва ундан келиб чиқадиган хаёт билан муросачилик. Навоий гўё аҳмоқ дарвешни айблаётгандек бўлса-да, аслида унинг заифлигига кўнгилчанлик билан қараш, бу гуноҳини кечириш истаги доимо сезилиб туради.

Тўққизинчи савол (96-98-боблар). Муҳаббат – бу қушнинг қўл-оёғини боғлаб қўйган, шунинг учун у маҳбубидан узоқ кетолмайди. Худхуд бу муҳаббатнинг фақат ташқи шаклга қаратилганини, ёлғончи дунёда ҳақиқий севгининг йўқлигини тушунтиради. Манбасини аниқлай олмаганим қуйидаги жуда ғаройиб ҳикоятда ҳам бу ўз таслигини топади. Арастунинг бир шогирди бўлиб, уни македониялик Искандарга жўра қилмоқчи эди. Бирок йигитча гўзал бир қизга ошиқу беқарор бўлиб қолади ва нима бўлса ҳам унга уйланмоқчи бўлади. Шунда Арасту қалтис бир воситани кўллайди – ўша қизга захар беради ва уни даволашга киришади. Йигитча тунни Искандар билан ўтказини учун кетади, Арасту эса вақтдан фойдаланиб, бемор қизга зўрлаб сурги дори ичиради ва хизматкорларига ундан тушган нарсани эҳтиёткорлик билан сақлашни тайинлади. Йигит қайтиб келгач, маҳбубасини бутун латофатини йўқотиб, жуда хунуклашган бир ҳолатда кўради ва қизнинг ўша маҳбубаси эканлигига ишонгиси келмайди. Шунда Арасту қизнинг ичидан тушган нажосатлар солинган идишни келтиришни буюради. Шогирдинга маъна бу уни гўзал қилган нарса, униса сен унда севган нарса, дейди.

Ҳикоятнинг туғуни, маълум даражада, Жалолиддин Румий *Маснавийининг*⁶⁴ биринчи ҳикоятини эслатади, бироқ Навоий мавзунини батамом бошқача талқин қилган.

⁶³ а - л. 277; б - л. 48; с - л. 19 б

⁶⁴ Қиссланг: Ғўлаҳийнинг ҳаммомда уйғонини саҳнасининг Жалолиддин Румийнинг қуйидаги сўзлар билан бошланувчи қасидадада берилишини қиссланг (Куллият Лакнау. 1885. 388 б.)

ما رسيد بجانها از حشرو مستور * نظر بختها بجانها چه بيگانه از دور

Шунга ўхшаш келадиган садҳани Низомийнинг «Хафиз ангор» асарига ҳам кўришни мумкин

Ўчинчи савол (99-101-боблар). Савол билан мурожаат этувчи қуш ўлимдан қўркади. Худхуд ҳаётнинг бебақолиги, ўлим соатининг олдиндан белгилаб қўйилганини ва ундан ҳеч кимнинг қутила олмаслигини айтади. Аттор ушбу ўрида Қакнус ҳақидаги машҳур ҳикоятни келтирган. Навоий эса Сулаймон ҳақида ривоятни (101-боб) сўзлаб беради. Унинг олдида Азроил келиб, тахт ёнида турган тўранинг тез орада жонини олиш вазифаси ўзига юклатилганини айтади. Азроилни ҳайратга солган нарса бу ишчи шу ернинг ўзида эмас, балки Ҳиндистонда қилиш кераклиги бўлади. Кўп ўтмай, ўша тўра Сулаймонга мурожаат қилиб, ўзини қандайдир нохуш нарсалар қийнаётганини, шу боис сафарга жўнатишини сўрайди. У Ҳиндистонга жўнаб кетади ва Азроил ўзига юклатилган тоширқни ўша ерда бажаради.

Ўн биринчи савол (102-104-боблар) – у (қуш) доимо қайғу ва ғамдан азоб чекади. Худхуд бу дунёнинг ғами ва қувончи ўткинчи эканлиги, бинобарин, уларга эътибор қилмаслик лозимлигини таъкидлайди ва Мисрда ўтган бир бой ҳақидаги ҳикоятни сўзлаб беради: унда истаган нарса муҳайё, аммо пошукурчилик қилиб, доимо қайғуга ботиб юради. Бунинг сабабларини сўрашганда, унинг учун «ягона дўст» Худосиз дунё зиндондир, дейди.

Ўн иккинчи савол (105-107-боблар) – унда (савол билан мурожаат этаётган қушда) ирода йўқ, шу боис ҳаминча ўзгаларнинг буйруғларига бўйсунши. Худхуд уни қўллаб-қувватлайди ва амрга бўйсуниш – юксак фазилятдир, дейди. Барча фалоқатлар, Одамга сажда қилишдан бош тортган Шайтон ҳақидаги ҳикоятда кўрганимиздек (110-боб), итоатсизликдан келиб чиқади.

Ўн учинчи савол (108-110-боблар) – «йўл»га тушган киши қандай қилиб соф ва самимий (*поқбоз*) бўлиши мумкинлиги ҳақида. Худхуд покликка эришиш учун бу дунёдаги барча нарсадан воз кечиш лозим деб ҳисоблайди. Мисол қилиб Иброҳим Адҳамни келтиради ва унинг тасаввуф шайхлари таржимаи ҳолларининг аксарият

Гумийга ёради. Масъурий, ад. 2 11-б. Инглизчадан Редхага таржимаси (қаради: Rishi Mesnevi, pp. 4-18).

тўйламлири учун характерли бўлган тахтдан воз кечиши ҳақидаги ривоятни сўзлаб беради⁶⁵ ҳамда шундай характерли сахнани ўзидан кўшади. Иброҳим Балхдан қочгандан кейин, Нишонур яқинидаги тоғларни макон қилади. У ерда бир куни бир неча қутб уни синовдан ўтказиш учун келади. Ундан қимсан, деб сўрайдилар. У жавоб қилади: «Балхлик бир киши». Қутблар у ҳали етишмабди, чунки Балх унинг хотирасидан чиқмабди, деган қарорга келадилар⁶⁶.

Ун тўртинчи савол (111-113-боблар) «йўл»да ҳимматнинг қандай аҳамияти борлиги ҳақида. Худхуд ҳимматни муваффақиятга тезроқ эришишининг ишончли усулларида бири ҳисоблайди ва сўзларининг исботи учун машҳур форс шоири, шайх Аҳмад Жомий ҳаётидан олинган лавҳани (113-боб) айтиб беради. У ўзига ўзи қиёмат кунда Худодан барча гуноҳларимдан ўтишини, дўзахдан озод этишини ёки дўзахда жой қолмаслиги учун ўзининг танасини жуда баҳайбат даражага келтириб, жаҳаннамга таплашини сўрайман, деб юрарди. Ушбу ривоятнинг буддавийлик характерида эканлигини қайд этиш лозим.

Ун бешинчи савол (114-116-боблар) «йўл»да диёнат қандай фойда келтириши ҳақида. Худхуд инсоф ҳалокатдан сақланиш ва барча таълимотларнинг энг муҳим пойдевор тошидир, дея жавоб қайтаради. Диёнат намунаси сифатида у машҳур хожа Муҳаммад Парсонни келтиради. Бир куни у муриди Бу Наср билан ҳаж амалларини бажараётган экан. Шунда у билан бирга бўлган зиёратчилар ҳажлари қабул бўлиши учун ундан дуо қилишни сўрабдилар, бироқ хожа шогирдининг дуо қилишини афзал кўрибди, чунки унинг дуоси тезроқ мустажаб бўлар экан.

Ун олтинчи савол (117-119-бетлар) Семурғга нисбатан кўполлик қилиш-қилмаслиги ҳақида. Худхуд бу фақат унинг улуғ сирларидан воқиф ва унга яқин кишиларгагина мумкинлигини айтади. Далил сифатида қуйидаги ривоятни (119-боб) келтиради. Бу ривоят фавқуллодда гўзал бўлганлиги учун тўлиқ келтираман.

⁶⁵ Қараг: Тазкират ая авлиё. Никольсон нашри, 1. 87.

⁶⁶ Бу ҳикоятни ўзига маълум бўлган таржман ҳол тўғамларидан тополмадим.

بار ابدى دېوانه* عاليمصنات * خلق مجنون الحق آيتيب آنى ات
 چونكه حق يادى اتكا محبوب ابدى * تون و كون بو يادىلا مخلوب ابدى
 سوز ديسا حقغا قىلور ايردى خطاب * حق قيلدين اوق بيرور ايردى جواب
 بربهار آياسى عزم ايلاب سفر * اوزكا بيت اللهنى ايلاب سفر
 چون ريفاندين تنى ايردى تحيف * مينيش ايردى مركبى اول هم ضعف
 تون قارانغو ايردى* توتشى ياغين * كوردى مجنون صعب اول بان بارماغين
 بير بوغ كوردى و ساكن بولدى اول * ديدى اى تتركيم ايشاكدين واقف اول
 كيردى مركبى قوبوب ويرانهغا * اوقو غالب بولدى اول ديوانهغا
 ياتى باش آستىغا قوبوب يركيساك * اول بوغودين تاشقارى قالدى ايشاك
 كموزى بارغاج اوقوغا اير بهار * تيسزلك قيلدى ياغينغا آشكار
 توكنى ويران ايجرا هر ياندين سونى * تيله ياشيدين چيقاردى اويقونى
 قوتى و اولتوردى تورغونچه ياغين * چون ياغين توردى يليب بارور ياغين
 چىقى مركبى قىلورغه تيزتك * يوق ابدى ويرانه تاشيدا ايشاك
 قويدى يوز مجنونغه ييحد اضطراب * تتركيفه قيلدى غضب بيرلا خطاب
 كيم سىكا مركبى تايبوروم بو دم * يخشى اسرادينك كرم قيلدينك كرم
 ابل سىنك مهانليغينكغا بارماسا * مركبين وادى سارى باشقارماسا
 بولاغاي ايردى بو بىرواييغينك * غفلت ايجرا محض استغنايغينك
 نيره توندا ناپديدار ايلادينك * اسراماقدين مركبم عار ايلادينك
 كونكرانيم هرمان اوزار ايردى قدم * غايبين ايتسازكا مجنون دژم
 چون چاقىدى بير عجب رخشنه برق * ايلادى عالمى انسواريدا غرق
 مركبين كوردى كه اوتلايدور بوروب * خار و خرغه هر طرف اغيزين اوروب
 كوركج آنى تىلبه بوندى شادمان * ميندى داغى يولغا توشتى اول زمان
 تىنديلغى لازى باشيدين تاشلادى * لطفلار بيرلا نوازش باشلادى
 كى ميناك جسمم آرا جانيم خدا * بلكه يوز جانيم سىكا بولسون فدا
 گرچه اول دم مركبم كا باقمادىنك * غايب ايلاب بوينغه ايب تا قمادينك
 سىكا بوزلانى عجب اشفتهليغ * قهردين قيلديم سىكا اشفتهليغ
 چون ايشاكنى تاپشوروب ايرديم سىكا * آنى تاپشورماق كيراك ايردى سىكا
 اسراماقدا چونكه تقصير ايلادىنك * تىند كوركج ميني تدير ايلادىنك
 چاره ايلاب چاقماقنىقنى چاقمىبان * كموز يارونور مشعلينكى ياقىبان
 كموزومه آنى نمودار ايلادىنك * در محفل بو لطف اظهار ايلادىنك
 تىنديلغىدا گرچه ميني ايرديم محق * سين هم ايرميش سين حريف بس مدق

كيم بو وقتدا اپلادينك ظاهر منكا * غايبيمنى اپلادينك حاسر منكا
 ديكانيمدىن بىمدار ايتىنك مېنى * قىلغانىمدىن شىرسار ايتىنك مېنى
 سىن نېكىم قىلدىنك اونوندىم من تمام * سىن هم اونىكىنى اونوت لطف اپلام
 سىن اونوتدىم اپلايان ظاهر وفاق * سىن داغى آنى ارنو تسانك يخشىراق
 سىن مېنى دىب قىلماغوم دور چون خجل * سىن مېنى هم قىلمە آيتىب منفعىل
 مەن مېنى بو قەدەدىن توتتوم معاف * سىن داغى كونكولونك مېتەدىن اپلا صاف
 اوزۇنى مېردم ستايسىلار قولىب * حقنى هم سونداغ نوازىشلار قىلىب
 تىلبە رازى گرچە ناسماتول ايدى * چون محبت دىن ايدى مقبول ايدى
 بولسە مېر مجنون بو يانداغ راز آنكا * مېن يئار گىشاغلىغى هم ناز آنكا
 نىكرىنە چون كيم بو ايل محبوب دور * مېر نى محبوب اپلاسا مرغوب دور

– «Бор эди девонаи олий сифат,
 Халқ мажнун алҳақ айтиб анга от.
 Чунки ҳақ ёди анга маҳбуб эди,
 Тушу кун ёд ила мағлуб эди.
 Сўз деса, ҳаққа қилур эрди хитоб,
 Ҳақ тилидин-ўқ берур эрди жавоб.
 Бир баҳор айёми азм айлаб сафар,
 Ўзга байтулюҳни айлаб мақар.
 Чун риёзатдин тани эрди наҳиф,
 Минмиш эрди маркаби ул ҳам заиф.
 Тун қоронғу бўлдию тутти ёғин,
 Кўрди «мажнун» сабб ул йўл бормоғин
 Бир бузуғ кўрдию сокин бўлди ул,
 Деди: - «Эй тенгирим, эшакдин вокиф ўл!»
 Кирди маркабни кўйиб вайронаға,
 Уйқу қолиб бўлди ул девонаға.
 Ётти бош остиға қўюб бир кесак,
 Ул бузуғдин тошқари қолди эшак.
 Кўзи борғоч уйғуга абри баҳор,
 Тезлик қилди ёғинға ошкор.
 Тўкити вайрон ичра харёндин су(в)ни,
 Телба бошидин учурди уйқуни.
 Қўнгию ўлтурди турғунча ёғин,
 Чун ёғин турди билиб борур чоғин.

⁸⁷ а н. 2795, б - л 566, с л 226.

Чикти маркабни қилурға тез так,
Йўқ эди вайрона тошинда эшак.
Кўйди юз «мажнун»га беҳад изтироб,
Тенгрига қилди ғазаб бирла хитоб:
– «Ким, санга маркабни топшурдум бу дам,
Яхши асродинг, карам қилдинг, карам!
Эл сенинг меҳмонлигингга бормаса,
Маркабин водий сари бошқармаса,
Бўлмағай эрди бу бепарволигинг,
Ғафлат ичра маҳз истиғнолигинг.
Асрамоғдин маркабим ор айладиңг,
Тийра тунда нопадилор айладиңг!»
Гунгрониб ҳарён урар эрди қалам,
Ғойибин истарга «мажнуни» дижам.
Ким чоқилди бир ажаб раҳшанда барқ,
Айлади оламни анворида ғарқ.
Маркабин кўрдикн ўтлойдур юруб,
Хору хасқа ҳар тараф оғзин уруб.
Кўргач они телба бўлди шодмон,
Минди доғи йўлга тушги ул замон.
Тундлуғларни бошидин топлади,
Лутфлар бирла навозиш бошлади.
– «К-эй менинг жисмим аро жоним худо,
Балки юз жоним санга бўлсун фидо!
Ғарчи улдам маркабимга боқмадиңг,
Ғойиб айлаб бўйнига ин тоқмадиңг.
Манга юзланди ажаб ошуфталик,
Қаҳрдин қилдим санга олуфғалиқ.
Чун эшакни топшуруб эрдим санга,
Они топшурмоқ керак эрдиңг манга.
Асрамоқда чунки тақсир айладиңг,
Тунд кўргач мени талбир айладиңг.
Чора айлаб чакмоғингни чоқибон,
Кўз ёрутур машъалингни ёқибон.
Кўзума они намудор айладиңг,
Дар маҳал бу лутф изҳор айладиңг.
Тундлуққа ғарчи мен эрдим муҳик,
Сен ҳам эрминсенг ҳарифи бас мудик.

Ким бу диққат айлабон зоҳир манга,
 Ҳойибимни айладинг ҳозир манга.
 Дегонимдин бемадор эттинг мени,
 Қилғонимдин шармисор эттинг мени.
 Сен неким қилдинг – унуттим мен тамом,
 Сен ҳам ўтконни унут, лутғ айла ом.
 Мен унутгим айлабон ҳозир вифок,
 Сен доғи они унутсанг яхшироқ.
 Мен сени деб қилмоғумдур чун хижил,
 Сен мени ҳам қилма ойтиб мунфайл.
 Мен сени бу қиссада тутғум маоф,
 Сен доғи кўнгулунгни мендин айла соф!»
 Ўзини ҳардам ситойишлар қилиб,
 Ҳакин ҳам мушдоқ навозишлар қилиб,
 Телба рози гарчи номаъқул эди,
 Чун муҳаббатдин эди мақбул эди.
 Бўлса ҳар мажнун бу янглиғ роз анга,
 Ҳам стар густохлиғ ҳам ноз анга.
 Тенгрига чунки бу эл маҳбуб эрур,
 Ҳар не маҳбуб айласа марғуб эрур».

Ўн еттинчи савол (120-122-боблар) ҳаммадан узоқлашган ва Семурғ ёди билан яшайётганларнинг нима қилмоқликлари ҳақида. Худҳуд бундай муҳаббат – қурук даъво, чунки унинг Семурғга эмас, балки Семурғнинг унга муҳаббати муҳимдир, бинобарин, аксинча бўлиши мумкин эмас, деб жавоб қайтаради. Иббот учун шайх Боязид Бистомий ҳақида Аттор достонининг тегинлиги ўрнида келтирилган (280б ва кейинги б.) ҳикоятни сўзлаб беради.

Ўн саккизинчи савол (123-125-боблар) қуш ўзини камолотга эришган ҳисоблагани. Худҳуд уни худбилликда, кўрликда айблади ва Аттордан олинган (2894 ва кейинги б.) шайх Абу Бақр Нишопурий ҳақидаги ҳикоятни гапириб беради.

Ўн тўққизинчи савол (126-128-боблар) «йўл»да ўзини нима билан овутиш ва қандай қилиб қайғунини ҳайдаш ҳақида. Худҳуд Семурғ зикридан қувонини, келган барчасини ҳасрдан чиқариб ташлаш лозим, дея жавоб

қилади. Сўзилиги исботи учун Абдулла Ансорийнинг куйидаги ҳикматли гапини келтиради: «Худонинг зикри билан лиммо-лим тўлган қалбнигина қалб дейиш мумкин».

Йигирманчи савол (132-194-боблар) Семурғ топишганда, ундан нимани сўраш лозимлиги ҳақида. Худҳуд ундан унинг ўзидан бошқа нарсани сўраш мумкин эмас, чунки унда ҳамма нарса мужассам дейди. Буни Абу Саид Харрозийнинг сўзлари ҳам тасдиқлайди. У, гарчи бошқалар билан бирга ибодат қилса-да, истақлари алақачон сўнган, чунки нимани истаган бўлса, унга эришган, ҳатто, худони ҳам топган.

Йигирма биринчи савол (132-134-боблар) ўша ҳукмдорга қандай совға ҳадя қилиш ҳақида. Худҳуд у ерда бўлмаган нарсани олиб боришни маслаҳат беради: унда қайғу ва виждон азобларидан бошқа ҳамма нарса бор. Худога ҳам алақачон эришган. Бунга изоҳ сифатида Атторда йўқ жуда ғаройиб ҳикоят келтирилган. Бир кудратли шох ҳусни бутун оламни ҳалок қилмасин, деб ўз ўғлини зиндонга тапшайди. Ота ўлади ва унинг тахтини ўғил эгаллайди. Бир куни у майдонда чавгон ўйнаётган эди. Ажиб ҳуснидан ақли шонган халқ унга эргашади ва кечаю кундуз унинг боғи атрофидан кетмайди. Оломон тарқалишни истамаётгани учун навжувон шох ҳар ким ўзи қилиши мумкин бўлган бирор нарса тайрлашни таклиф қилади. Агар тайёрланган нарса маъқул бўлса, у устага ўз дўстлигини ҳам ҳадя этади ва агар ёқмаса, уни қийпоққа солади ва бошини чопиб танлан мумкинлигини маълум қилади. Шундан кейин шох уст-бошини алмаштириб, шаҳар кезади ва ким нима қилаётганини кузатади. Ҳамма унда бор бўлган нарсани тайёрлайди. Ниҳоят, у зор-зор йиғлаб, кўз ёшлар тўкаётган бир ажнабийни кўриб қолади. Унда ҳеч нарса йўқ, ҳеч нарса қўлидан ҳам келмайди ва шунинг учун шохга фақат оҳ-воҳ ва аччиқ фиғоннигина тортиқ қилиши мумкин, холос. Бундан тўлқинланган шох унинг кулбасига кирди, меҳрибонликлар кўрсатади ва кўксини қувончларга тўлдиради.

Форс адабиёти билан таниш бўлган ҳар қандай киши бу ҳикоятнинг форсий муаллиф айрим асарлари бўйлаб сочилган турли мавзулардан таркиб топганини дарров

сезади. Унда соҳибжамол шаҳзода ҳам, чавгон ўйини ҳам, шохнинг туши сарғузаштлари ҳам бор. Улар биргаликда дostonнинг энг нафис сатрларидан иборат жуда оригинал ва таъсирчан манзара ҳосил қилади.

12. Семурғга олиб борадиган йўл қандай ва уни қандай босиб ўтиш керак⁶⁸, деган йигирма иккинчи савол билан дostonнинг кейинги қисми – «етти водий», яъни тасаввуфий камолот йўлидаги етти асосий босқичнинг машҳур тавсифига ўтамиз. Бу қисм ҳам ўша схема асосида қурилган, фақат унда саволлар йўқ ва ҳар бир водийга иккитадан нарча бағишланган: 1) водийнинг номи ва тавсифи ҳамда 2) изоҳловчи ҳикоятча. Навоий бу ерда ҳам илгари қўлаган тамойилини сақлаб қолади – водийнинг тасвири форсий аслиятга жуда яқин ибораларда берилади. Ҳикоятнинг ўзи эса эркин танланади ва ижодий материал асосида қурилади. Бу қисм жуда кийин ҳисобланади, чунки ўта мураккаб руҳий ҳодисаларнинг гўзал тавсифини кичик, бир ҳикоятчада бериш Аттордаги каби беш, олта ёки, ҳатто, етти ҳикоятда берилга қараганда анча оғир.

Йўлдаги биринчи водий талаб водийсидир⁶⁹. Бунинг тасвири ҳар иккала муаллифда ҳам, масалан, биринчи мисра каби деярли сўзма-сўз мос келади:

چون فرود آئی بوادی طلب چون طلب وادی سیغہ قویسانک قدم
پیش آید هر زمانی صد تعب التینکا هر دم کلور یوزمینک الم

Чун фурул ойи бу водий талаб,
Пешт одид ҳар замони сау таъб.
(Чун Талаб водийсиға қўйсанг қадам,
олингга ҳар дам келур юз минг алам.)

Ушбу водийни тавсифлаш учун⁷⁰ <Навоий дostonида> шундай ҳикоят келтирилади. Бир шохнинг соҳибжамол ўғли

⁶⁸ Аттор *Мантик ат-тайр*, 3207 ва кейинги бетлар.

⁶⁹ Ўша ерда, 3252 ва кейинги бетлар.

⁷⁰ Мен водий тавсифи баёнидан ўзловчи тўяман, чунки уни бир неча сўз билан ифодалашнинг деярли иложи йўқ. Колаверса, у билан Гарсен дў Тасви таржумасида оsonинга танишиш мумкин.

бўлиб, ўша мамлакатда яшовчи барча одамлар уни кўришга интизор эканлар. Бир куни сайр пайтида оломон унга ғамгин ҳолатда боқади. Шаҳзода оломон ичидан икки кишини таниб қолади ва уларни ёнига келтиришни буюради. Бирини зиндонга ташланга амр қилади, иккинчисига эса итларини боқишни топширади. Улардан тушган ҳолатларингиздан розимисизлар, деб сўради. Иккаласи ҳам бундан яхши ҳолат ҳақида орзу ҳам қилмаганларини айтишади. Газада туриб, бу жавобни эшитган шохзода софдилликлари учун уларни ўзига мулозим қилиб тайинлабди.

Иккинчи водий *ишқ* водийсидир (138-139-боблар).⁷¹ Унинг моҳияти қуйидаги ҳикоят билан изоҳланади. Манхур грамматист ал-Асмий йўлда кетаётиб, дам олиш учун бир сой соҳилида ўсган дарахт тагида ўтиради. У «муҳаббат домига тунган кишига нима билан ёрдам бериш мумкин?» деб ёзилган тошни кўради. Сиеҳдонни чиқариб, ўша захотиёқ шундай сўзларни ёзади: «Эҳтироснинг бу гирдобида тозаликка интил!» Иккинчи куни у яна шу жойга келади ва янги ёзувга кўзи тушади: «Агар у учрашишга муҳтож бўлса ва ўз муҳаббатини яшира олмаса, у ҳолда нима қилмоқ керак?» - «У ҳолда муҳаббат оташидан қутилиш учун ўлсин», - ёзиб қўяди ал-Асмий. Бир неча кундан кейин у яна ўша жойга келади ва бошини тошга уриб ёрган жонсиз бир ошиқни кўради.

Бу ҳикоят моҳиятан қуйидаги манхур ҳадиснинг парафразасидир: ⁷² *من عشق فوجد ثم مات مات شهيدا* Навоий уни қайси манбадан келтирганини аниқлай олмадим, бироқ унинг келиб чиқиши арабча экашлигига ҳам шубҳам йўқ. Бу ўз характерига кўра, ас-Саррожий, ал-Бикаий ва бошқа муаллифларнинг ҳикоятларига жуда ўхшаш, типик ишқий латифа.

Учинчи водий – *маърифат* волийси (140-141-боблар)⁷³. Эроннинг мутасаввуф шоирлари кўп марта қаламга олган

⁷¹ Мантқиқ ут-тайр, 3313 ва кейинги бетлар.

⁷² Қаранг: Суйутий, 2-т 373-б (Ойида сўздан) Ёзу ҳадиснинг бошқа версияси (Ибн Аббос сўзидан) қушедагига *من عشق فوجد ثم مات شهيدا* (Ўша ерда)

⁷³ Қаранг: Мантқиқ ут-тайр, 3456 ва кейинги бетлар

кўрлар ва фил ҳақидаги машҳур ҳикоят ёрдамида тавсифланади⁷⁴.

Тўртинчи водий – *истиғно* водийси (142-143-боблар)⁷⁵. Унинг мазмуни Навоийда шохмот ўйинини эслатади.

Ўйин бошланганда шохмот тахтасида катъий тартиб, тўлиқ қонуният ҳукм суради. Бироқ ўйин тугаганда, тахта кўтариледи ва натижада сипоҳлар араланиб кетади, тартиб йўқолади, шох пиёда билан ёнма-ён қолади.

Бешинчи водий – *тавҳид* водийси (144-145-боблар)⁷⁶. Унинг маъносини изоҳлаш учун шайх Абул Мансур ҳақидаги ҳикоят келтирилади. У тушида пайғамбарнинг меърожга чиққанини ва қандай қилиб арши аълога етганини, нима истайсан деган саволга мунарраф бўлганини кузатади. Муҳаммад Худодан ўз умматларининг гуноҳкорларини кечирishi сўрайди, аммо ўзига ҳеч парса сўрамайди. Шайх бунинг сабабини билолмай, узоқ вақт бошни қотиради. Ниҳоят, Пайғамбар унинг тушига киради ва *سئلني* «мен» тушунчаси у ерда йўқ эди дейди.

Олтинчи водий *ҳайрат* водийсидир (145-146-боблар)⁷⁷. Бунга мисол қилиб, Атгордан олинган ва аслиятга яқин баён қилинган малика ва гулом ҳақидаги каттакон ҳикоят келтирилади (3792-3871-бетлар).

Ниҳоят, еттинчи водий *фақр ва фано* водийсидир⁷⁸. Навоий бу ерда катъий амал қилинган режани бузади ва энди бир эмас, балки тўрт ҳикоятни келтиради. Бу тушунарли, чунки тасаввуфий фаънони шарҳлаш осон иш эмас. 147-боб шайх Абул Аббос ал-қасаба ал-Омулийга бағишланган. Бир бетавфиф киши *хонақоҳга* келади ва таҳорат ушатмоқчи бўлиб сопол идишни синдириб қўяди. Унга бошқа идиш йўқ деганларида юз-қўлини артми учун шайхнинг соқолини талаб қилади. Жазавага тушган шайх шундай хитоб қилади: «Бу тўғри: кассобнинг ўғлини сажол

⁷⁴ Унинг энг қадимги версияси Санонийнинг *Ҳадиқот ал-заҳойиқ* асарига келтирилган (9-10-бетлар) Brown таржимаси ҳақида қараи: *Literary history*. vol II. p. 319 Шундан кейинги версия Румийнинг *Масъудийства* берилган. III китоб, 224-6

⁷⁵ *Малтиқ ул-тайр*, 3558 ва кейинги бетлар.

⁷⁶ Ҷша ерда, 3673 ва кейинги бетлар.

⁷⁷ Ҷша ерда, 3779 ва кейинги бетлар.

⁷⁸ Ҷша ерда, 3920 ва кейинги бетлар

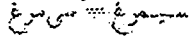
чикора!». Бундай тавозе келгиндини тавба қилишга мажбурлайди⁸⁰.

148-бобда шайх Накшбанднинг ўзини ўзи камситиши ҳақидаги ҳикоят келтирилган. Шайх ўзини қоқ суяк итга ўхшатади (албатта, айрим жузъий четга чиқишлар билан) ва уни ўздан афзал билади, чунки ит ўз соҳибига содик, у эса – сотқин. Йўлда итларнинг излариши кўриб, уларни ўшади.

149-бобда шамнинг нури қандайлигини аниқламоқчи бўлган парвоналар мажлиси ҳақидаги Атторминг ҳикояти келтирилган (3958 ва кейинги бетлар).

150-бобда шайх Суфён Саурийнинг ҳикматли сўзи берилган. У Худога қандай етишиш мумкин деган саволга, йўл минглаб денгизлардан ўтади, улардан кейин икки оламни ҳам одамлари билан ямлаб ютувчи кит келади дея жавоб қайтаради.

Кейин (151-153-боблар) Навоий Атторминг ҳикоясига муҳим бир қўшимча киритади. Форсий дostonда йўлнинг охири йўқлиги (фано), бироқ тасаввуф назарияси фапо деганда яна бир босқич борлигини тушунади. Бу – бақо – шахсий «мен»нинг йўқолиши, унинг самовий «Мен»га қўшилиб кетини натижасида юзага келадиган абадий ҳаёт. Кейинги уч нарча ана шу саволнинг ечимига бағишланган. Уларнинг охиригиси Лайлининг йўқлигида у билан гаплашган Мажнун ҳақидаги ривоятдир. Уни Лайли шу ерда, чунки у қалбимда яшайди дея жавоб қилганликда айблайдилар.

Шундан кейин дostonнинг энг кульминацион нуқтасига – қушларнинг сўнги манзилга етишганига дуч келамиз (154-боб). Аттормда ушбу ўрин сўз ўйини асосида қурилган. Навоий бу ерда ночор, негаки, туркий тилда тегишли оҳангдош товушлар йўқлиги учун бу сўз ўйинини сақлаб қолишнинг иложи бўлмайди. Гарчи, аслини олганда, форсий дoston шу сўз ўйи ҳаққи ёзилган бўлса ҳам. Натижада Навоий маълуми бериш билан чегараланади:

كیم قیلیب سیمیرغ اوتوز قوش هوس * اوزلارین کوردیلار اول سیمیرغ و بس

Ким қилиб Симург ўтгуз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар ул си мурғу бас.

Навойи, афтидан, бу ўриннинг маълум даражада қовушмаганини сезган ва бадий камчиликни Атторда бўлмаган изоҳлар билан тўлдиришга ҳаракат қилган. У юқорида келтирилган мисрани шарҳлайди ва бу сир $\text{من عرف نفسه فقد عرف ربه}$ «*من عرف نفسه فقد عرف ربه*», яъни ҳалиснинг сирини $\text{من عرف نفسه فقد عرف ربه}$ эъланлигини қайд этиб, қизиқ бир байтни қўшимча қилади:

من دا هم بالقوه اول موجود ايور * فعله كلسه روا مقصود ايور

Сенда ҳам билқувва ул мавжуд эрур,
Феълига келса даво мақсуд эрур.

Бу мисра Атторнинг дostonида учрамайдиган фалсафий терминлари билан ҳам эътиборга молик: $\text{بالتقوه} = \text{δυναμει}$ ва $\text{بالفعل} = \text{ενεργει}$ мазкур терминларни сўфизм файласуфлардан олинган. Улар ҳам, ўз навбатида, исон файласуфлари асарларидан олганлар⁸². Суфизмнинг дастлабки назарийчилари ишларида бу терминлар учрамайди ва тасаввуф адабиётида фақат XIII асрдан бошлаб кенг тарқалади. Уларнинг бу ерда пайдо бўлиши Навойининг поэтик тасаввуфий адабиёт билан чегараланмасдан, тегишли илмий манбалардан ҳам фойдаланганини кўрсатади.

Дарвоқе, Навойи ўша заҳотиёқ писанда қилишга ношилади ва Атторнинг матнига жуда эркин муносабатда бўлганликда айбланларнинг олдини олади:

اوز باشيمدين سالماديم يونوع طرح * ايلاديم عطار اسراريني شرح

Ўз кошимдин солмадим бу навъ тарх,
Айладим Аттор асорин шарх.

Шундан кейин олдинги фикрни қандай маънода тушуниш кераклигини изоҳловчи ҳикояча келади. Бир ошиқ

⁸¹ Киссланг Жуковский. *Раскрытие скрытого*, стр.247. Бу ҳадис липий тўлтамларда кам учрайди.

⁸² Киссланг *Dieterici*, p. 188, Алм. тл 2. 20.

йигит ўз маҳбубасини сарв дарахти ва шу кабиларга ўхшатиб мадҳ этади. У ғазабланиб, бундай қиёслашлар ножоиз, негаки, сарв дарахти юролмайди дейди. Ошиқ, гарчи у бу аниқ қиёслаш бўлмаса ҳам, унинг нияти жуда эзгу эҳсанлигини айтади. Буна яна Абдулла Ансорийнинг ҳикматли сўзлари кўшимча қилинган (156-боб): «Қуръонни юзаки ўқиганда кўра, Аллоҳни мадҳ этувчи ашулани айтган маъқул». Бу бўлим суфизм характеридаги дуо билан яқунланади (157-боб).

158-159-бобларда Навоий яна Атторга мурожаат қилади ва уни эҳтиросли сатрларда тараннум этади. Уни аввал Анқо қушига ўхшатади, чунки у ҳам ягона, қиёси йўқ, кейин *Мантиқ ат-тайрга* тақлид қилишга ундаган сабабларни келтиради:

قوش تىلى بىرلا بىيان ايلاب كلام * طوطى
 گویا ديك اولدى خاص و عام
 فارسى آيين اولوس فهم اتيلار * بارچه مخفى
 دقتيغه يتىلار
 غير خيىل ساده اترك فقير * كيم
 آلاردا كم دور ادراك كشير

Қуш тили бирла баён айлаб калом,
 Тўттий гўёдек ўлди хосу ом.
 Форсий ойини улус фаҳм эттилар,
 Барча махфий диққатиға еттилар.
 Ғайр хайли сода атроқи фақир,
 Ким аларда комдур идроқи касир.

Бошқача айтганда, бу асарга Навоийни нафақат шахсий манфаат, шунингдек, уни форс тилини етарли даражада билмаган туркийлар орасида кенг ёйин истаги ҳам тортади.

Кейин Қакнус ва унинг Атторга яқин ибораларда баён қилинган ўлимолди кўшиғи ҳақидаги ҳикоят келади:

Н

'А

هست قنص طرفه مرغى دلستان بار ايدى قنوس ديگان بر طرفه طير
 موضع اين مرغ در هندوستان هندو ملكيدا آنکا آرام و طير

Ҳаст қакнус турфа мурғи дуристон,
 Мавзин ин мурғи дар Ҳиндистон.

(Бор эмин қажус деган бир турфа тайр,
Хинд мулкида анга орому сайр.)

Бироқ бу ҳикоятни баён қилишдан кузатишган мақсад бутушлай бошқача – ширинзабон улуғ шоир Аттор Қажусга ўхшатилади!

شیخ گویا کیلدی چون اولغی طیر * کیم نوا ایچرا قیلیب عمریدا سیر

Шайх гўё келди ул аввалғи тайр,
Ким наво ичра қилиб умрида сайр.

Қажус ҳақидаги ривоятда *самандар* (феникс) ҳақидаги асотир элементи бор – Қажус ўзини ўтда куйдиради ва унинг кулидан янги Қажус учиб чиқади. Навоий бундай қиёслаш билан ўзини Атторнинг кулидан яралган ёш Қажусга асло ўхшамоқчи эмаслигини писанда қилишга шошилади:

من دیمایکیم اولن آتادور من اوغول * او شه عالی صفت من بنده قول

Мен демонким ул отодур, мен ўғул,
Ул – шаҳи олий сифот, мен – банда, қул.

13. 160-бобда достоннинг Атторда йўқ охириги қисми бошланади. Бу қатор тантанавор жарандорликлар бўлиб, Навоий «водийлар» ҳақидаги жўшқин ҳикояни шулар билан тугатади. Мазкур ҳикоят етти муножаатдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирида тегишли «водий» терминологиясидан фойдаланилган. У ҳам олдинги қисмлар каби хушоҳанг қурилган ва ҳар бир бўлим икки бобга – дуо ҳамда у билан бирга келувчи ҳикоятга бўлинади.

Уларнинг мазмуни қуйидагича: 1) Биринчи водий дуоси (160-161-боблар) – шайх Боязид Бистомий ҳақидаги ҳикоят. Шайх Маккага кетаётганда, бир муриди унинг олдига келади. Орқага қайтаётганда ҳам у шайхнинг олдига келади ва Каъбани кўрганини, лекин унинг соҳиби

йўқлигини айтади: Боязид хитоб қилади: «Соҳиб йўлда сен билан бирга эди!» 2) Ишқ водийси (162-163-боблар) – Қайс ибн Амир ҳақидаги ҳикоят. Бир куни ундан исмиш-нима деб сўрадилар. У жавоб айтади: «Лайло!» яъни унинг «мен»и батамом йўқолган. 3) маърифат водийси (164-165-боблар) – дарвеш шоҳнинг олдига келади. Шоҳ уни ўтиришга таклиф этади ва унга ҳозир истаган нарсани келтиради дейди. Дарвеш фақат Худони истаганини айтади, чунки унга барча нарсани Худо беради, шоҳ эса ҳеч нарса беролмайди. 4) Истиғно водийси (166-167-боблар) – ўтли оташгоҳга ташиланган Иброҳим ҳақидаги ҳикоят. Жаброил ундан бирор нарса керак эмасми, деб сўрайди. «Сен тарафдан бўлса, ҳеч нарса!» - дея жавоб беради. 5) Ҳайрат водийси (168-169-боблар) – азоб-уқубатда ўлаётган бир ошиқ худога илтижо қилиб, маъшуқасининг келишини, чунки унга, ҳеч бўлмаса, икки оғиз ган айтиши кераклигини айтади. Унинг истаги абжо келтирилади, аммо ошиқ ҳайратдан ҳеч нарса дея олмайди. У ўзига келганда, маъшуқаси кетган бўлади ва у маъшуқасига ҳеч нарса демай оламдан ўтади. 6) Тавҳид водийси (170-171-боблар) – султон Маҳмуд ва унинг маҳрами Аяз ҳақида. Маҳмуд унинг ётоқ жойида туриб, хуснини томоша қилади. У ухламайди, аммо ўзини ухлаганга олади. Буни сезган Маҳмуд ундан нега ғамза қиласан, деб сўрайди. Аязнинг жавоб беришича, ўша пайтда у бўлмаган. Унинг учун мавжуд нарса фақат Маҳмуд бўлган. Бу ҳикоят Аттор тегишли мавзусининг (3740) ва кейинги боблар) эркин парафразасидир. 7) Фано водийси (172-боб) – исми кўрсатилмаган бир шайхнинг дуоси баёни. Шайх ўзининг фоний эканлигини худонинг мавжудлиги каби мутлақ бўлишини сўрайди.

Достон шу ерда тугайди ва мавзуга тааллуқли бўлмаган яна беш нарча келтирилади. 173-бобда биз юкорида баён қилган «*Лисон ул-тайр*»нинг юзага келиш тарихи берилган. Унга изоҳ тарзида Ҳирот кўчаларидан бирида дсворнинг қандай қулагани ҳақидаги ҳикояча илова қилинган (174 боб). Саросимага тушган халқ фалокат

жойини ўраб олади, шу ерда турган дарвинг эса жазавага тушади. Бунинг сабаблари сўралганда, деворнинг кўча тарафга қийпайганини ашлақачон кўрган эдим, деб жавоб беради. Модомики, жонсиз девор охир-оқибат ниятига эришган экан, нахотки, у, тирик мавжудот ўз орзусининг рўёбга чиққанини кўролмаи ўлиб кетса!?

Навоий буни ўзига бир таскин сифатида келтиради ва қачон бўлмасин, орзулари рўёбга чиқишига умид боғлайди. Кейин биз юқорида тўлиқ кўрсатган тахаллус ҳақидаги боб (175), султон Хусайн Абул Ғозийга бағишлов (176-боб) ва дostonнинг ёзилган санаси -904/1498 - 99- келтирилган хулоса (179-боб) берилади.

Навоийнинг туғилган санасини ҳижрий 844 йил билан белгилайдилар. Биз юқорида «*Лисон ут-тайр*»ни ёзишга киришганда, унинг олтинчи ёшда эдим, деган кўрсатмасини келтирган эдик. Агар шу кўрсатма тўғри бўлса, хулоса қилиш мумкинши, дoston тез фурсатда ёзилган ва унга бир йилдан камроқ вақт сарфланган. Бу ишнинг бориши ҳақида ўзи қайд этган вақтга жуда тўғри келади. Агар у ҳақиқатан ҳам бир кечада 40-50 байтдан ёзган бўлса, иш, албатта, нисбатан жуда қисқа вақтда тугалланган бўлиши керак, фақат лозим барча материаларни у олдиндан тахлаб қўйган бўлса.

14. Биз Навоий дostonини, унга намуна вазифасини ўтган форсий асарни назардан қочирмаган ҳолда, бутун тафсилотлари билан чуқур ўргандик. Бу таҳлил бизга қуйидаги хулосаларга келиш имконини берди.

Кўрганимиздек, Навоийда оригинал асар яратиш мақсади бўлмаган. У ўз олдига аввал Аттор дostonининг таржимасини бериш вазифасини қўйган, кейин таржима билан боғлиқ қийинчиликларни енгиб ўтишга кўзи етмагач, форсча аслиятга шарҳ вазифасини ўтани лозим бўлган ҳикоя ёзишга қарор қилган. У қандайдир алоҳида хизматларни ўзлаштиришга асло мойил эмас ва муаллифликни сўзсиз Атторда қолдиради ҳамда ўзига энг олдий вазифани олади. Камтарликда у шу даражага

етадики, Агторнинг бешоён уммонидан дур ўрнига фақат «найраҳа» тердим дейди.

Ўз-ўзидан аёнки, бундай вазифани ўз гарданига олган Навоий материални жойлаштиришнинг асосий режасини сақлаб қолиши ва фабула баёнида салафи томонидан чизилган чизиқдан чиқмаслиги керак эди. Бироқ биз тафсилотлар баёнида Навоий жуда катта чекинишларга йўл қўйганлигини кўрдик. У Агторнинг асосий йўналишларини сақлаган ҳолда, материални нисбатан изчил ва батартиб жойлаштиради, айрим қисмлар қурилишида бир хилликка ва белгиланган схемага («важ-карсон» қисми ва «саволлар» қисми параллелизми)га қатъий амал қилади. Бундан ташқари, фабула тўқимасига қатор янги мавзулар киритади. Бундан мақсад воқеани янада мантқиқли баён қилиш ва асосий ўринларни психологик нуқтаи назардан тушултириш эди. Натижада ҳикоя ўзининг замон ва маконга боғлиқ бўлмаган мавҳум характериини йўқотиб, айтиш мумкин бўлса, моддий шаклга эга бўлди, нисбатан реал тус олди ва инсонларварлик руҳини касб этди.

15. Тасаввуфий дostonдаги киритма ҳикоятчалар – бу каби поэтик асарларда Санойй давридан қўлланиб келинаётган рамзли ҳикоятлар – ғоят катта аҳамиятга эга. Бу ҳикоятларнинг мавжудлиги дostonнинг бутун қурилишини белгилайди. Агар Саноййда улар нисбатан кам ва дostonнинг умумий режасига тамомила бўйсундирилган бўлса, Агторда уларнинг миқдори ортади. Бинобарин, айрим асарларда бу ҳикоятлар асосий эътиборни ўзига тортган ҳолда, фабулани тамомила ўзига бўйсундиради. Бу ҳикоятларнинг мавзуйи материали беҳад бой ва ранг-баранг, уларнинг манбалари катта қийинчиликлар билан аниқланади. Шу билан бирга, бу ҳикоятларнинг, кўпинча, ислом дунёқараши билан жуда кучсиз алоқада эканлиги ҳам кўзга ташланади. Агтор асарларида ёрқин ифодаланган буддавий ёки моний

характердаги шундай ҳикоятларнинг бутун бошли қатори кўринади.

Унда эски эътиқодлар ислом ғалабасидан кейин ҳам яширин шаклда давом этаверади, деган тахминга келиш мумкин. Бу масала жуда мураккаб ва унга чуқурлашиб бу ерда ноўрин. Фақат қайд этишим мумкинки, форсий тафаккур тарихи учун бу улкан материални тўлаш ва муайян тартибга келтириш жуда ҳам муҳим. Бундан Навоий ҳикоятлари биз учун кам аҳамиятли экан деган хулоса чиқмаслиги керак, чунки миллий хусусиятларига қарамасдан, унинг ижоди мусулмон Шарқининг бутун адабиёти каби тамоман бир хил асосга қурилган. Шу сабабли мен уларнинг мазмунини мухтасар тарзда баён қилмоқликни лозим топдим. Ҳикоятларнинг дoston умумий қурилишидаги ролини баён қилишга ўтар эканман, қуйидагиларни қайд этиш мумкин, деб ўйлайман. Навоий «Қуш тили»га 63 та ҳикоятни киритган (умумий сопи Атторникига қараганда жуда кам). Уларнинг фақат 12 тасига форсча дostonнинг тегишли ҳикоятлари баёнидир, қолган 51 таси янгилик. Бинобарин, ҳикоятлар умумий сопининг 81% ни Навоийнинг оригинал ижоди маҳсули санаш лозим ва, айтиш мумкинки, тафсилотлар (деталлар) баёнида форсий ва туркий дostonларда умумий нуқталар жуда кам.

Навоий ҳикоятлари учун мавзулар манбалари юқорида қайд этилган эди. Барча айтилганларни умумлаштириб, хулоса қилиш мумкинки, Навоий жуда ранг-баранг материалдан фойдаланган: Курьон ривоятлари, ҳадислар, шайхлар ҳаёти ҳақидаги қиссалар, араб ишқий прозаси, форс поэзияси – буларнинг барчаси, афтидан, унга жуда яхши таниш бўлган. Бироқ адабий аъёналарга асосланган ҳикоятлардан ташқари, биз унда Навоийнинг бой тажрибага эга ҳаёти лавҳаларига бориб тақалувчи қатор эпизодларни ҳам кўрамиз. Бу гуруҳга 26, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 50, 53, 56, 59 ва 95- бобларни киритиш мумкин. Бу ҳикоятларда муайян pointe йўқ, улар аксарият ҳолатларда бўлганидек, латифа шаклига солинмаган, бироқ уларда

бевосита жоғли кузатиш – бу кундаликдан парчалар, унинг маъмурий фаолияти билан боғлиқ ҳолда кузатилган воқеалар кўзга ташланади. Мазкур ҳикоятчалар Навоий ижодиши доно ва қув насихатгўй Саъдий ижодига яқинлаштиради. Улар орасидаги ягона фарқ шуки, Саъдийнинг омилкорлиги, унинг шароитга қараб мослаша олишини бу ерда кўрмаймиз. Навоийда унинг бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки қудратли, умрини тўкин-сочилликда, таъвишсиз ўтказган вазир уй-жойсиз ва дарбадар Саъдийнинг ҳаётини неча бор сақлаб қолган найранг ва сафсагаларга эҳтиёж сезмаган.

Навоий хотиржам кузатади, унга Шарқнинг содда одамларини Хирот кўчаларида алдашга шайланган хиңд товламачиси саргузаштлари ҳам (26-боб), омадсиз боғбоннинг фожиали ўлими ҳам (32-боб), (унинг ноёб товуслар авайлаб-асралган боғида содир этилмаганмикин?) бирдек мароқли. У бой сарой амалдорлари ҳаётини масҳара қилганлар ҳақида сўзлайди, денгиз қаъридан дур терувчи ғаввоснинг оғир қисматида зорланади (56-боб), қулаган девор атрофида тўпланган ғалати оломон манзарасини чизади (95-боб). У буларнинг барчасидан ўзининг дунёқарашини мустаҳкамловчи хулосалар чиқаради. Бу хулосалар, эҳтимол, ҳамиша ҳам бекаму кўст эмасдир, бироқ уларда чизилган турмуш манзаралари ўз қийматини йўқотмаган.

Бу ҳикоятларнинг Навоийни Аттордан ажратиб турадиган бошқа бир хусусияти унинг юқорида келтирилган дарвеш (банги) ва жинни девона ҳақидаги ҳикоятларда ўз аксини топган соғлом ва позик мутоибасидир. Бу икки қаҳрамонга Навоийнинг ҳамлард эмаслигига шубҳа йўқ. Биринчи ҳолатда у, ҳатто, юз-тубан кетган бангини ҳам қоралайди. Бироқ бу қоралаш мутоиба билан чатишиб кетган, қўполликдан асар ҳам йўқ. Мулоим жилмайин нуроний мўйсафид юзини ёритади. Шундай дақиқаларда у тошқин ва оташин мақсад йўлида барча нарсаин оёқости қилишга, парчалаб ташлашга тайёр,

бу дунёга – «борлиқ ва фано макони»га – ашаддий нафрат билан қарайдиган Аттордан нақадар ўзгача намोён бўлади.

Бинобарин, Навоий достонини таржима дейишга, албатта, тил бормайди. Таржимон шахсияти биринчи ўринга чиқали ва форс шоири шахсини тўсиб кўяди. Навоийнинг ишига қараб, Атторнинг достони ҳақида ҳукм чиқариш асло мумкин эмас. Унинг асарлари орасида эса моҳиятан «Лисонун-тайр»га, хатто, яқинлаштириш мумкин бўлган бирорта асарини топиш қийин бўлса керак. Мухит, давр – буларнинг барчаси Навоий достонига ўз таъсирини кўрсатади, камтарлик билан таржимон ролини орзу қилган муаллифнинг дастлабки режаларини чилларчин қилади ва ундан мутлақо оригинал асар яратади. Агар бу нарсаларнинг ўзаро муносабатини бир печа сўз билан ифодалашга ҳаракат қилинадиган бўлса, айтиш мумкинки, Навоийнинг «Лисон ун-тайр» Атторнинг достони ҳақидаги достон»дир. Аттор Навоий қалбига болалик пайтларидаёқ кучли таъсир кўрсатган, шу боис у бутун умри давомида Аттор кўтариб чиққан мавзуга мудом муурожаат этиб турган ва пировард натижада унинг асарига ўз муносабатини билдирганки, бизни улуғ салафининг асари ўз қалбида қандай шакллар касб этганлиги билан ошно этади.

Шу билан бирга, Атторнинг овози сусайганлигини ҳам инкор қилмаслик керак. Навоийнинг асари рационал (аклга мувофиқ)роқ, шу аснода у моддийроқ. Атторнинг асарларига шиддатли парвоз бағишлаган салмоксизлик ва ҳавойилик Навоийда ўз ўрнини мантиққа бўшатиб берган, Атторда жуда кам сезилган дидактик руҳ пайдо бўлган. Бу икки шоирнинг шахсияти бир-биридан кескин фарқ қилади, шу боис уларнинг бир мавзу устида олиб борган изланишлари ҳар хил натижалар берганлигига ҳайратланмаса ҳам бўлади. Солиштиришни чексиз давом эттириш мумкин, бироқ бунинг сўнги ҳулосаларимизга таъсири йўқ. Ичқунуц, мен шу ерда узок чўзилган тадқиқотимизни тугатиш маъنيқлироқ деб уйлайман ва

якунловчи қисмга – Навоийнинг суфизмга муносабати масаласи талқинига ўтаман.

16. «*Лисон ут-тайр*» таҳлили Навоийнинг, шубҳасиз, суфизм таълимоти билан жуда яхши таниш бўлганлигини кўрсатди. Атторнинг сюжетида янгида-янги хикоятларнинг қўшилиши, бир мавзунинг бошқаси билан алмаштирилиши суфизм билан жиддий таниш бўлмасдан ва форс шоири ўз олдига қўйган вазифаларни чуқур англамасдан амалга оширилмаган бўларди. Унинг режасини бажариш учун суфийларнинг бадиий асарлари устида ишлашнинг ўзи етарли бўлмаган. Шунингдек, ўша даврда жуда кўп миқдорда бўлган назарий ишларини ўрганиш лозим бўлган. Навоийнинг бундай ишлардан фойдаланганлигига шубҳа йўқ. Буни юқорида келтирилган фалсафий терминлар ҳам тасдиқлайди. Унинг айнан қандай ўқиганини аниқлашнинг иложи ҳам бўлмаса керак, чунки бу дostonда улар ҳақида аниқ маълумотлар берилмаган. Унинг бошқа асарларини⁸⁴ тадқиқот доирасига тортиш бизнинг вазифамизга кирмайди. Аммо Навоийни сўзнинг ҳақиқий маъносига суфий деб аташ қийин кўрилади. У, албатта, дарвиний шайх бўлмаган. Бунинг учун ҳаётдан батамом юз ўгириш, узоклашни лозим бўларди. Навоийнинг таржимаи ҳолида бу фикрни тасдиқловчи далиллар ҳам йўқ, чунки у давлат ҳаётида фаол иштирок этишда ва саройда жуда катта роль ўйнашда давом этган.

Навоийнинг суфизмга иштиёқини ўзига хос қизиқувчанлик сифатида қабул қилиш мумкин эди. Форс маданияти мамлакатларида суфизм билан шуғулланиш жуда кенг тарқалди ва ҳукмрон синфларни ҳам майда хунармандлар табақаси каби жиддий қамраб олди. Маълумки, бу таълимотнинг амалдаги арбоблари айнан хунармандлар ичидан чиққанлар. Бирок суфизм билан қизиқиш мумкин бўлгани ҳолда, уни амалда қўллаш пارت бўлмаган суфий ҳам, мутасаввуф ҳам бўлиш мумкин эди. Суфизм мустақил фикрлашга қодир кишиларни ўз домига

⁸⁴ Асосан, лирикасини. Чунки у бигани кичиктирган масала бўйича, айниқса, бой материал берса керак.

тортган, зеро, бунга метафизик изланишлар кенг имкониятлар берган. Бунга эса яқин Шарқда доимо катта мойиллик сезилган. Ҳақиқий муслим бўлган ҳолда фалсафий назариялар яратишнинг доимо ҳам иложи бўлавермаган, лекин суфизм терминологияси ниқоби остида ислом доирасида de jure қолиш, аслида эса унинг чегараларидан чиқини мумкин бўлган мусулмон оламининг энг йирик арбоблари у ёки бу даражада унинг таъсирига тушиб қолганликлари ҳайратланарли эмас.

Навобийда пессимистик дунёқарашга нисбатан табиий мойиллик бор эди. Бунга ижодий суфизмнинг йирик вакили Жомий билан яқинлик ҳам кўшилди. Биз Навобийнинг деярли бутун умрини Ҳирот ташқарисидати кулбада тарки дунё қилиб яшаган бу шоирни чуқур хурмат қилганини биламиз. Вазият ҳам уни бу томонга етаклайди. Бироқ шунга қарамай, Навобий охиригача бу йўлдан бормади. У суфизмнинг маънавий асосини қабул қилди ва унинг сўнги мақсадларини ўзига идея қилиб қўлди, аммо тақдир уни итқитиб ташлаган муҳит билан алоқасини узмади. У суфизмнинг завқ-шавққа тўлган муҳиби, қалбан суфий, шу таълимотнинг билимдони эди, лекин ҳеч қачон амалиётчи суфий бўлган эмас. Атторнинг кескин хулосалари, эҳтимол, уни бирмунча кўрқитгандир. Навобийнинг уларни юмшатишга ва ўз дostonида мўътадиллаштиришга интиланлиги шундан далилат беради.

Навобийнинг, афтидан, ўзини ўраб олган муҳитдан сиқилган (тяготиться) онлари ҳам бўлган, елкасига тушган вазифалар юқини теран ҳис этган.

Шундай дақиқаларда биз «Лисон ут-тайр»нинг яқунловчи бобларида кўрган мисралар битилгандир. У суфийнинг сўнги мақсадга эришишини орзу қилган, фа'но – индивидуал мавжудликнинг тўхташи – унга ваъда қилган хотиржамлик ва ҳаловат. Бу орзулар Атторнинг етти водийсига мос жўшқин ва самимий етти муножомда ўз ифодасини топган. У бу мақсаднинг амалга ошиши душвор эканлигини англаган, чунки уни ўраб олган муҳит бу

йўналишда шахдам қадамлар босишга имкон бермаган. Бироқ инят бўлган. Шунинг учун яраштирувчи оҳанг ёрдамида ўзига қулаган девор ҳақидаги хикоят билан таскин берган. Зеро, ҳадисда «олдимга мақсадлар билан эмас, балки амалларингиз билан келинглар», дейилган⁸⁵.

Навоий сўзнинг зоҳирий маъносидagi суфий бўлмаган, бироқ у бу тушунчадан анча юқорида турган. «*Лисон ут-тайр*»ни ўрганиш Навоийнинг берилган материалдан оригинал асар яратишга қодир улкан санъаткор, йирик сўз устаси бўлганлигини кўрсатади. Аммо шу бадний истиснод билан бирга, биз Навоий сиймосида ўта билимдон, қизиқишлари ранг-баранг, улкан ҳаётий тажрибага эга ва биз учун яна азизроғи – катта қалб соҳиби, кишиларга нисбатан муҳаббати лиммо-лим толиган ва шу муҳаббат ҳаққи уларнинг камчиликларини унутишга ва кечиришга қодир кишичи ҳам кўраемиз.

Бизни ўзларига таъзим қилишга мажбур қиладиган санъатлар бор. Бироқ баъзан инсон ҳам санъаткорга шайдо бўлади. ўзини унга қалқон қилади ва унинг истисноди олдида таъзим қилинидан ташқари, ўзига инсон сифатида муҳаббатни ҳам талаб қилади. Мир Алишер Навоий шундай инсон бўлган.

⁸⁵ Ибн Таъвоийа. II ғр. 342-бет. *فوق الله تعالى ولا تؤمنوا بما تكلموا ولأنه صوتهم بالله تكلم*

Адабий-бадiiй нашр

Е.Э.БЕРТЕЛЬС

НАВОИЙ ВА АТТОР

Теришга берилди 20.11.2005 й.

**Буюртма. 286. 5 босма табоқ, ҳажми 60 x 80 1/16
1000 нусха**

Туризм коллежи кичик босмаҳонасида чоп этилди